

บทที่ ๒

ความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทางเศรษฐกิจ การเมือง และยุทธศาสตร์

เพื่อให้การศึกษาดังบทบาททางค่านเศรษฐกิจ การเมือง และยุทธศาสตร์
ของหัวเมืองฝ่ายเหนือชัดเจนยิ่งขึ้นจึงจำเป็นต้องกล่าวถึง คำจำกัดความและขอบเขต
ของ "หัวเมืองฝ่ายเหนือ"

๒.๑ คำจำกัดความของ "หัวเมืองฝ่ายเหนือ"

"หัวเมืองฝ่ายเหนือ" ที่ผู้ศึกษาทำการวิจัยค้นคว้านี้หมายถึงดินแดนที่เคยเป็น
ส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย^๑ และในสมัยอยุธยาตอนต้นได้มีหลักฐานที่กล่าวถึงหัวเมือง
ฝ่ายเหนือไว้ ๒ ประเด็นคือ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับกรมพระปรมาภิไธย
ชิโนรส และฉบับพระราชหัตถเลขาได้ให้ภาพหัวเมืองฝ่ายเหนือในรัชสมัยสมเด็จพระรามา
ธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ในปี พ.ศ. ๑๘๕๓ ว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นหัวเมืองประเทศ
ราช^๒ แต่พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ไม่ได้ระบุว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็น
หัวเมืองประเทศราชของอยุธยา^๓ และจากการตรวจสอบหลักฐาน พระราชพงศาวดาร
ฉบับหลวงประเสริฐฯ น่าจะเชื่อได้มาก เพราะเป็นพระราชพงศาวดารที่ถูกเขียนขึ้นในสมัย
อยุธยา อีกทั้งข้อมูลทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเหตุการณ์ในสมัยอยุธยาตอนต้นอาจกล่าว
สันนิษฐานได้ว่าหัวเมืองฝ่ายเหนียวยังมิได้ถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรอยุธยา
จนกระทั่งถึงในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว) หัวเมืองฝ่าย
เหนือจึงได้ถูกผนวกเป็นหัวเมืองประเทศราช

ดังนั้นคำว่า "หัวเมืองฝ่ายเหนือ" และ "เมืองเหนือ" ซึ่งเป็นคำเรียกชื่ออาณา

^๑ ศรีศักร วัลลิโภคม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย (กรุงเทพฯ,
โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๒), หน้า ๔.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา
(พระนคร, โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๕), หน้า ๓๓.

^๓ หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (โรงพิมพ์บำรุง
บุณกุลกิจ, ๒๔๕๕), หน้า ๒.

บริเวณดังกล่าวจึงได้ถูกใช้เรียกภายหลังการครอบงำทางการเมืองของอาณาจักรอยุธยาต่ออาณาจักรสุโขทัยและคำว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ เป็นคำที่ใช้เรียกกันค่อนข้างสัมพันธ์กับคำว่าเมืองเหนือ เช่นพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ เรียกหัวเมืองฝ่ายเหนือว่า "เมืองเหนือ" ดังปรากฏในหลักฐานว่า "...สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จไปเอาเมืองเหนือ และได้เมืองเหนือทั้งปวง..."^๔ และคำว่าเมืองเหนือก็น่าจะเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงการแปรสภาพหัวเมืองฝ่ายเหนือในฐานะหัวเมืองประเทศราชเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรอยุธยา และเมื่อมาเปรียบเทียบกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาซึ่งชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น เช่น ฉบับพระราชหัตถเลขา และฉบับกรมพระปรมาภิไธยวชิราวุธจะใช้ส่วนวนคำว่า "เมืองฝ่ายเหนือ"^๕ และเมื่อตรวจสอบหลักฐานกับพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ จะพบคำว่า "หัวเมืองฝ่ายเหนือ" เช่นเดียวกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ถูกชำระขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น ฉบับพระพนรัตน์และฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งคงก็ใช้คำว่า "หัวเมืองฝ่ายเหนือ"^๖

อาจกล่าวได้ว่าการเรียกชื่อหัวเมืองในอาณาบริเวณดังกล่าวก็ยังปรากฏอยู่ในหลักฐานสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะคำว่า "เมืองเหนือ" กับคำว่า "หัวเมืองฝ่ายเหนือ" ยังถูกใช้ปะปนอยู่ในหลักฐานของทางราชการส่วนกลางกับส่วนท้องถิ่น กล่าวคือหลักฐานของทางราชการส่วนกลางประเภทสารตราและฎีกาจะเรียกหัวเมืองดังกล่าวว่า "หัวเมืองฝ่ายเหนือ" ดังปรากฏ "...สั่งให้เจ้าเมืองพิษณุโลกให้เกลี้ยกล่อมไพร่เมือง หล่มสัก คำเข้าย และเลย เข้ามายังหลักแหล่งที่เมืองพิษณุโลกเพราะไพร่ในบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือรวงโรย..."^๗

^๔หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (โรงพิมพ์บำรุง
บุญถกิจ, ๒๔๔๕), หน้า ๒.

^๕สมเด็จพระบรมพระปรมาภิไธยวชิราวุธ, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๓๕.

^๖เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑
(พระนคร, คุรุสภา, ๒๕๒๔), หน้า ๒๕.

^๗คณะรัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจักพิณพิบูลเกล้า
ถวาย, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ, ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสห
ประชาพาณิชย์, ๒๕๓๐), หน้า ๒๕.

และ "...แลพระยาพิษณุโลกก็โปรดให้เป็นเจ้าเมืองผู้ใหญ่มารักษาบ้านเมืองต่างพระเนกรพระกรรณราชการทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ..."^{๕๔}

ซึ่งคำว่า "หัวเมืองฝ่ายเหนือ" ก็เป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงการครอบงำทางการเมืองของรัฐส่วนกลาง ส่วนหลักฐานของหัวเมืองภายในท้องถิ่นในบริเวณดังกล่าวจะใช้คำว่า "เมืองเหนือ" ดังปรากฏว่า "...ข้าพเจ้าแลกรมการไต่จักซื้อไม้ขนสีกตามราคาเมืองเหนือ..."^{๕๕} เป็นประเด็นที่ยากแก่การวิเคราะห์และคิดว่าทำไมหลักฐานทุกฉบับที่ส่งออกมาจากท้องถิ่นหัวเมืองฝ่ายเหนือจึงใช้คำว่า "เมืองเหนือ" แต่อาจกล่าวสันนิษฐานได้ว่าการใช้คำว่า "เมือง" จะเป็นเครื่องบ่งบอกถึงความสำคัญถึงฐานะทางการเมืองและเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือที่มีมาแต่อดีตโดยเฉพาะในสมัยอยุธยาจึงมิได้เป็นเพียง "หัวเมือง"

อย่างไรก็ตามถ้าพิจารณาจากภาษาพูดที่ใช้เรียกหัวเมืองฝ่ายเหนือของกลุ่มชนบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างจะเรียกดินแดนบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือว่า "เมืองเหนือ" ดังกล่าวกันว่า "ไปเมืองน้ำเมืองเหนือ"^{๕๖} ซึ่งกลุ่มชนบริเวณดังกล่าวค่อนข้างจะมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับกลุ่มชนหัวเมืองฝ่ายเหนือ ดังปรากฏว่า "ที่บางปลาหมอสุพรรณบุรีมีพ่อค้าซึ่งเป็นชาวพื้นเมืองเอาเรือขึ้นไปซื้อกล้วยไข่ และน้ำมันยางที่เมืองนครสวรรค์"^{๕๗} นอกจากนี้วรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผนยังสะท้อนให้เห็นภาพความ

^{๕๔} คณะรัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์ชุดเกล้าถวาย, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ, ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, ๒๕๓๐), หน้า ๒๕.

^{๕๕} กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๖, เลขที่ ๔๔. ใบบอกเมืองพิษัย.

^{๕๖} สัมภาษณ์และร่วมสนทนากับกลุ่มผู้สูงอายุในจังหวัดอยุธยา เช่น นายไต่จิน เจริญสุข นายเชียงเวา เจริญสุข วันที่ ๑๒ มกราคม ๒๕๓๒ และผู้วิจัยเคยร่วมทำการสัมภาษณ์ให้กับงานวิจัยของ ร.ศ. สมคิด ศรีสิงห์ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ในบริเวณจังหวัดพิจิตร, พิษณุโลก.

^{๕๗} ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (นนทบุรี, สร้างสรรค์, ๒๕๒๔), หน้า ๔๔.

สัมพันธ์ของกลุ่มชนในบริเวณดังกล่าวได้เป็นอย่างดี^{๑๒} ในขณะที่ความผูกพัน ความคุ้นเคย และคลอจนประสมการณที่รับรู้ของกลุ่มชนในท้องถิ่นภาคกลางในความหมายของคำว่า "เมืองเหนือ" มิได้หมายถึงหัวเมืองในอาณาจักรล้านนา แต่หมายถึงเมืองพิษณุโลก พิษณุ และหัวเมืองอื่นๆในเขตภาคเหนือตอนล่างหรือหัวเมืองฝ่ายเหนือในอดีต ซึ่งภาพมุมมองของกลุ่มชนทางวัฒนธรรมในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างยังคงตกตะกอนแฝงเร้นให้เห็นเด่นชัดอยู่ในภาพประวัติศาสตร์แห่งการบอกเล่า ซึ่งกลุ่มชนพวกนี้ยังมองภาพกลุ่มชนในหัวเมืองล้านนาว่าเป็นกลุ่มชนต่างวัฒนธรรมจึงเรียกกลุ่มชนพวกนี้ว่า "ลาว" เช่น ลาวชาวเมืองเชียงใหม่ เป็นต้น ซึ่งภาพสะท้อนดังกล่าวได้ปรากฏให้เห็นเป็นลวดลายโคลงทางประวัติศาสตร์ที่แฝงเร้นอยู่ในวรรณกรรมของกลุ่มชนชั้นสูงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังปรากฏในคราวขุนแผนเจรจาขอนางศรีมาลาให้พลายงามก่อนนางบุษมากรรยาเจ้าเมืองพิชิตร ก่อนจะยกกองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ว่า

"มีธุระทางไกลไปเมืองลาว

สาวสาวทั้งนั้นมันมากหลาย

ถ้ากระไรไปถูกลูกเจ้านาย

ที่พูดจากันมันจะกลายเป็นเหลวและ"^{๑๓}

จากวรรณกรรมดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติของกลุ่มชนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างที่มองภาพกลุ่มชนในล้านนา และกลุ่มชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือที่แตกต่างกันทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะการมองภาพกลุ่มชนจากหลักฐานชั้นต้นของรัฐส่วนกลางในหัวเมืองฝ่ายเหนือว่าเป็นหัวเมืองไทย ซึ่งปรากฏอยู่ในสารตราเกะที่ไม้xonสั๊กหัวเมืองไทยฝ่ายเหนือและหัวเมืองลาว^{๑๔} ในบริเวณล้านนา และถ้าพิจารณาทางด้านภาษาที่

^{๑๒} ฎรายละเอียด กรมศิลปากร, ขุนช้างขุนแผน หน้า ๖๓๐-๖๕๖. (ธนบุรี, โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, ๒๕๑๓).

^{๑๓} กรมศิลปากร, เรื่องเดียวกัน หน้า ๖๕๖.

^{๑๔} กทช., จกหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๗, เลขที่ ๕. บัญชีรายวันส่งไม้xonสั๊กหัวเมืองต่างๆ.

ใช้ในการสื่อความหมายของกลุ่มชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือจะมีความแตกต่างในเรื่องสำเนียงของการพูดไปบ้าง แต่ก็ยังคงรักษาสำเนียงพูดภาษาไทยกลางที่คล้ายคลึงกับสำเนียงของกลุ่มชนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างไว้มากกว่าส่วนอื่นๆ ดังนั้นจึงมิใช่เป็นสิ่งที่ถูกเหยียดหยามทางสังคมเหมือนกลุ่มชนอื่นๆ จากกลุ่มชนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างซึ่งปรากฏในภาพวรรณกรรมร่วมสมัยว่า

"สามวันครึ่งถึงสุโขทัย

เสียงชาวเหนือเกือโก้ไปทุกบ้าน"^{๑๕}

ดังนั้นคำจำกัดความของคำว่า "หัวเมืองฝ่ายเหนือ" ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นที่ทำการศึกษานี้จะยึดถือหลักฐานของทางราชการส่วนกลาง เป็นสำคัญในการเรียกชื่อหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยยึดถือจากหลักฐานชั้นต้นประเภทสารตราและฎีกา เป็นสำคัญ^{๑๖}

๒.๒ อาณาเขตของหัวเมืองฝ่ายเหนือ

หัวเมืองฝ่ายเหนือที่ทำการศึกษาค้นคว้า ซึ่งประกอบด้วยเมืองพิษณุโลก พิษณุ พิษัย สุโขทัย สวรรคโลก กำแพงเพชร ตาก นครสวรรค์และเพชรบูรณ์^{๑๗} เป็นดินแดนซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย^{๑๘} และเป็นดินแดนที่มีชนบชกรรมนิยมประเพณีและวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกับหัวเมืองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เพราะเป็นบริเวณที่ราชอาณาจักรอยุธยาขยายอำนาจเข้าครอบงำก่อนส่วนอื่นทั้งหมด^{๑๙} จึงนับได้ว่าเป็น

^{๑๕} กรมศิลปากร, ขุนช้างขุนแผน, หน้า ๖๕๖.

^{๑๖} มิได้ยึดถือจากหลักฐานชั้นต้นประเภทใบบอก เพราะถือว่าเป็นหลักฐานส่วนท้องถิ่น.

^{๑๗} ชิดา สาระยา, เอกสารโรเนียวประกอบการสอนวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (มปท.), หน้า ๓๕.

^{๑๘} ศรีศักร วัลลิโภคม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย, หน้า ๔.

^{๑๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ, เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๒.

ดินแดนที่อยู่ใกล้ฉิพระนครศรีอยุธยาทั้งในแง่ภูมิศาสตร์ จิตใจ วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ^{๒๐} จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาก็ได้ปรากฏ ารายนามหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ในปี พ.ศ. ๑๘๕๓ ได้กล่าว ถึงหัวเมืองประเทศราช ๑๖ หัวเมือง และหัวเมืองประเทศราชเหล่านี้ได้มีหัวเมืองฝ่าย เหนือรวมอยู่ด้วยถึง ๗ หัวเมืองอันได้แก่ พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก พิจิตร พิษั ย กำแพงเพชร และนครสวรรค์^{๒๑} แต่จากการตรวจสอบหลักฐานจากพระราชพงศาวดาร กรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์หัวเมืองฝ่ายเหนือน่าจะแปรสภาพเป็นหัวเมือง ประเทศราชอย่างแท้จริงในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ดังปรากฏในหลักฐาน ว่า "สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จไปเอาเมืองเหนือแลได้เมืองเหนือทั้งปวง"^{๒๒} ในเวลาต่อมาหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ถูกผนวกเป็นหัวเมืองในราชอาณาจักรในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถประมาณปี พ.ศ. ๒๐๐๖ เพราะปรากฏว่าไม่มีการกล่าวถึงหัวเมือง ฝ่ายเหนือในฐานะหัวเมืองประเทศราชอีกต่อไป แต่ปรากฏในหลักฐานกฎหมายตราสาม ควางใน "บทพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ซึ่งได้กำหนดศักดิ์คณาของหัวเมือง ฝ่ายเหนือที่สำคัญไว้ทั้งหมด ๘ หัวเมืองคือ

๑. เมืองพิษณุโลก	เมืองเอกอุ	นา	๑๐๐๐๐
๒. เมืองสวรรคโลก	เมืองโท	นา	๑๐๐๐๐
๓. เมืองสุโขทัย	เมืองโท	นา	๑๐๐๐๐
๔. เมืองกำแพงเพชร	เมืองโท	นา	๑๐๐๐๐
๕. เมืองเพชรบูรณ์	เมืองโท	นา	๑๐๐๐๐

^{๒๐} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ, เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๔), หน้า ๑๗๒.

^{๒๑} สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา หน้า ๓๔.

^{๒๒} อ้างอิงแล้วในหัวข้อ ๒.๑.

๖. เมืองทิจิตร	เมืองศรี	นา ๕๐๐๐
๗.- เมืองทิจัย	เมืองศรี	นา ๕๐๐๐
๘. เมืองนครสวรรค์	เมืองศรี	นา ๕๐๐๐ ^{๒๓}

อาณาบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือในชั้นต้นคงมีแค่ ๘ หัวเมืองเท่านั้น แต่เมืองที่มีบทบาททางการเมืองคือส่วนกลางคงจะมีแค่ ๗ หัวเมือง (ยกเว้นเมืองเพชรบูรณ์) กล่าวคือในแผ่นดินขุนนางวงศาราชโศกกล่าวถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือไว้ว่า

"...หัวเมืองเหนือทั้งปวงยังกระ้างอยู่ เราจำจะต้องให้ลงมาผลัดเปลี่ยนเสียใหม่ จึงจะจงรักภักดีต่อเรา นางพระยาก็เห็นด้วย ครั้นรุ่งขึ้นเสด็จออก ขุนนางสั่งสมุหนายกให้มิตราไปหาเมืองเหนือเจ็ดหัวเมืองลงมา..."^{๒๔}

ส่วนเมืองเพชรบูรณ์ได้ปรากฏในหลักฐานในตำแหน่งนาทหารหัวเมืองเป็นครั้งแรก แต่บทบาทความสำคัญทางการเมืองของเพชรบูรณ์ได้ปรากฏหลักฐานในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่กล่าวถึงบทบาทของขุนนางจากเมืองเพชรบูรณ์ว่าเข้ามาสู่ส่วนกลางมากขึ้น ทั้งนี้อาจมีผลสืบเนื่องมาจากการชักนำของขุนทิเรนทรเทพ ซึ่งเป็นผู้นำขุนนางในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะปรากฏว่าในรัชสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๑ (พระมหาธรรมราชา) ในปี พ.ศ. ๒๐๕๕ ได้กล่าวถึงเมืองเพชรบูรณ์ว่า "...ในขณะที่พระเพชรรัตนก็คิดเป็นกบฏและช่องสุ่มชาวนอกทั้งปวง..."^{๒๕} เมืองเพชรบูรณ์ในสมัยอยุธยามีฐานะเป็นเมืองหน้าด่านทางทิศตะวันออกและเป็นเมืองสำคัญที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าระหว่างอยุธยากับอาณาจักรล้านช้างและหัวเมืองฝ่ายเหนือ^{๒๖}

^{๒๓} พระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง, กฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์ทางหูนส่วนอุดมศึกษา, ๒๕๒๑), หน้า ๑๓๓-๑๓๖.

^{๒๔} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, ฉบับพระราชหัตถเลขา (พระนคร, ศิวพร, ๒๕๑๑), หน้า ๑๓๑.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๓.

^{๒๖} ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล, ระบบเศรษฐกิจอยุธยา (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๕๐.

ส่วนเมืองตากไม่ปรากฏหลักฐานในตำแหน่งนาทหารหัวเมืองในสมัยอยุธยา
 ตอนต้น แต่ได้ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในสมัยสุโขทัยในศิลาจารึกหลักที่ ๑
 บรรทัดที่ ๔ ว่า "สิบเก้าเข้าขุนสามชน เจ้าเมืองฉอดมาที่ เมืองตากพ่ออุไปรบ"^{๒๒๗}
 จากการตรวจสอบหลักฐานกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาไม่ปรากฏว่ามีการกล่าว
 ถึงเมืองตากเลย เพียงแต่ให้ภาพของเมือง เชียงทองและเมืองศรีสพเถิน ซึ่งตั้งอยู่ทาง
 ใต้และทางเหนือของเมืองตากตามลำดับ^{๒๒๘} ซึ่งเมืองตากคงเป็นเมืองขนาดเล็กในสมัย
 อยุธยาตอนปลาย เพราะปรากฏว่าพระเจ้าตากสินทรงดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองตาก^{๒๒๙}
 และได้เริ่มมีความสำคัญมากขึ้นในหลักฐานจดหมายเหตุของลาลูแบร์ว่า

... คำแปลที่สำคัญๆตามล่าแม่น้ำก็คือแม่ตากเป็นเมือง เอกของพระราช
 อาณาจักรสยามอันตั้งอยู่ข้าง เหนือหนองพยับและถักนั้นคือๆไปอีกคือเมือง
 เทียนทอง (น่าจะเป็เมือง เชียงทอง) เมืองกำแพงเพชร...^{๓๐}

อาจกล่าวได้ว่าเมืองตากในสมัยอยุธยามีฐานะเป็นหัวเมืองที่มีสภาพทางภูมิ
 ศาสตร์เป็นรัฐชายขอบ กล่าวคือในยุคที่ราชอาณาจักรอยุธยามีอำนาจทางการเมืองสูง
 ก็สามารถที่จะแผ่ขยายอำนาจทางการเมืองไปถึงเมืองตาก แต่ถ้าอำนาจทางการเมือง
 ของอยุธยาเสื่อมลง เมืองตากก็จะแปรสภาพไปอยู่ใต้อิทธิพลทางการเมืองของอาณาจักร
 ล้านนา ซึ่งฐานะของการเป็นเมืองรัฐชายขอบดังกล่าว ได้ปรากฏให้เห็นเด่นชัดในสมัย

^{๒๒๗} สุจิตต์ วงษ์เทศ, สุโขทัยไม่ใช่ราชธานีแห่งแรกของไทย ศิลปวัฒนธรรมฉบับ
 พิเศษ, (กรุงเทพฯ, เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๕๓.

^{๒๒๘} ฎรายละเอียดพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, ฉบับกรมพระปรมาภิไธย
ชินนรส, หน้า ๑๘๖. และฉบับพระราชหัตถเลขา, หน้า ๑๒๗.

^{๒๒๙} ฎรายละเอียด, นิธิ เอียวศรีวงศ์ การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี.

^{๓๐} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์, จดหมายเหตุลาลูแบร์
เล่ม ๑ (พระนคร, โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๑-๑๒.

รัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือ

...แต่เมืองตากทุกวันนี้ผู้คนมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนไพร่บ้านพลเมืองเป็นไทย
บาง ลาวบาง สืบสนปนกันจะให้แคล้วพียงพระปลัดกรมการวาราชการ
บ้านเมืองก็จะเสียราชการ...

อย่างไรก็ตามเมืองตากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้แปรสภาพเป็นส่วนหนึ่ง
ของหัวเมืองฝ่ายเหนือในฐานะเมืองหน้าด่าน^{๓๒} และนอกจากนั้นในการเกณฑ์ส่วยของรัฐ
ส่วนกลาง เมืองตากยังได้ถูกเกณฑ์ส่วยในฐานะหัวเมืองลาวในส่วยเกณฑ์บางประเภท
อีกด้วย^{๓๓} หลักฐานดังกล่าวได้ให้ภาพเมืองตากในฐานะที่ตั้งอยู่บนชายขอบของรัฐใน
หัวเมืองฝ่ายเหนือ

สรุปขอบเขตประเด็นการศึกษาวิจัยหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอน
ต้นอยู่ในขอบเขตของหัวเมืองทั้ง ๕ หัวเมือง และขอบเขตการศึกษาวิจัยอยู่ในวงจำกัด
ของหลักฐานประเภทจดหมายเหตุในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งการศึกษาในช่วงเวลา
ดังกล่าวมิได้ถือเกณฑ์อาณาเขตของจังหวัดในระบบราชการปัจจุบัน อาณาเขตของหัวเมือง
ฝ่ายเหนือได้ยึดถือจากหลักฐานของจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะสารตรา ฎีกา
และใบบอกเป็นสำคัญ และในช่วงเวลาที่ศึกษาบางเมืองอาจจะมีอาณาเขตที่กว้างขวาง
กว่าในปัจจุบัน คังกรณีตัวอย่างของเมืองเพชรบูรณ์ซึ่งควบคุมเมืองขึ้นอันได้แก่ หล่มสัก
เลย และแก่นท้าว (ปัจจุบันอยู่ในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว)
ส่วนเมืองวิเชียร (บุรี) ในท้องที่จังหวัดเพชรบูรณ์ปัจจุบันมิได้อยู่ในขอบเขตของการศึกษา

^{๓๑} กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๘, เลขที่ ๑๘. สารตรา
ถึงกรมการเมืองตาก เรื่องโปรดเกล้าฯ ให้จัดแจงตั้งเจ้าเมืองตาก ปลัดเมืองตาก.

^{๓๒} จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓ (กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์คุรุ
สภา, ๒๕๑๓), หน้า ๑๕.

^{๓๓} กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๘๗, เลขที่ ๕.

พม่า

เชียงใหม่

ลาว

แม่ฮ่องสอน

พะเยา

เชียงใหม่

น่าน

ลำพูน

ลำปาง

แก่งห้าว เชียงคาน

แพร่

ปากเหือง

ด่านนางพุด

พิม

น้ำปาด

ลี้ปแล

อุตรดิตถ์

ด่านซ้าย

ศรีพนมมาศ

ปางไฟ

ขุนกัน

ทุ่งยั้ง

พิพัฒน์

ชาติตระการ

คอง

พิชัย

นครชุม

สวรรคโลก

ศรีพิรม

นครไทย

ศรีสำโรง

ยม

พรหมพิราม

สโฆทัย

บางช้าง

ชัยนาม

ตาก

ธานี

ตะนอม

เชียงใหม่

พิษณุโลก

ทลมนสัก

โกส่าหิน

กอพาน

นครป่าหมาก

กำแพงเพชร

ชุมแสง

ค้ำ

ไตรตรึงศ์

ท่าหลวง

พิลิตร์

ม.วัง

ม.น่าน

ชุมแสงสงคราม

ม.น่าน

นครสวรรค์

ชัยภูมิ

อุทัยธานี

ชัยนาท

ม.ป่าสัก

สิงห์

ลพบุรี

นครราชสีมา

อย่างทอง

สระบุรี

สุพรรณบุรี

กรุงเก่า

นครชัยศรี

ฉะเชิงเทรา

สาครบุรี

กรุงเทพมหานคร

สมุทรปราการ

- เมืองขึ้น
- เมืองหลัก
- เมืองหลวง
- === แม่น้ำ
- อาณาเขตปัจจุบัน

ดังนั้นเพื่อให้เข้าใจและมองเห็นภาพขอบเขตของหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ชัดเจน
ยิ่งขึ้นจึงจำเป็นต้องกล่าวถึงอาณาเขตของหัวเมืองในบริเวณดังกล่าว

เมืองและเมืองชั้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ

๑. เมืองพิษณุโลก เป็นเมืองเอกผู้มีเมืองชั้น ๑๕ หัวเมืองคือ

เมืองศรีพิรม	เมืองค่านซ้าย	เมืองพรหมพิราม
เมืองเทพบุรี	เมืองนครป่าหมาก	เมืองตะนบ
เมืองชาคิระการ	เมืองชุมสอนสำแดง	เมืองชุมแสงสงคราม
เมืองนครชุม	เมืองนครไทย	เมืองไทยบุรี
เมืองภูกระัง	เมืองคำ	เมืองไชยนาม

๒. เมืองพิษย เป็นเมืองชั้นโท มีเมืองชั้น ๑๕ หัวเมืองคือ^{๓๔}

เมืองพิพจน์	เมืองลับแล	เมืองบักระบูรณ
เมืองค่านางพุด	เมืองพินุด	เมืองฝาง
เมืองขุนกัน	เมืองครอนศรีสินธุ์	เมืองบางโพ
เมืองน้ำปาก	เมืองทุ่งยั้ง	เมืองเชียงคาน
เมืองแมค	เมืองอุตรดิตถ์	เมืองปากเหือง

๓. เมืองสวรรคโลก เป็นเมืองชั้นโทมีเมืองชั้น ๖ เมืองคือ

เมืองวิเศษไชยสัย	เมืองคัง	เมืองศรีพนมมาศ
เมืองยม	เมืองพิรามรง	เมืองบางซัง

๔. เมืองสุโขทัย เป็นเมืองชั้นโท มีเมืองชั้น ๖ เมืองคือ

เมืองศรีสำโรง	เมืองราชธานี	เมืองกงไกรลาส
เมืองศิริมาศ	เมืองนครนาคง	เมืองกอฟาน

๕. เมืองกำแพงเพชร เป็นเมืองชั้นโท มีเมืองชั้น ๖ เมืองคือ

เมืองโกส่าพิน	เมืองเทพบุรี	เมืองไตรศรีวงศ์
เมืองโบราณราช	เมืองบงการบุรี	เมืองนาฏบุรี

^{๓๔} ดูเดือนฐานะเป็นหัวเมืองชั้นโทในสมัยรัชกาลที่ ๓ ภายหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์.

๒.๓.๒ สภาพภูมิศาสตร์ทางกายภาพ

บริเวณดังกล่าวเป็นที่ราบลุ่มตะกอนของแม่น้ำหลายสายทางตอนเหนือ อันได้แก่ แม่น้ำยม ซึ่งไหลผ่านเทือกเขาทางภาคเหนือลงสู่ที่ราบลุ่มในท้องที่อำเภอศรีสัชชนาลัยใน จังหวัดสุโขทัย ผ่านจังหวัดพิษณุโลกและไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่านที่จังหวัดพิจิตร ส่วน แม่น้ำน่านและสาขาของแม่น้ำน่านไหลผ่านเทือกเขาทางตอนเหนือของจังหวัดน่านใน บริเวณภาคเหนือตอนบนลงสู่ที่ราบทางตอนใต้ของจังหวัดอุตรดิตถ์ พิษณุโลก พิจิตร และ นครสวรรค์

ส่วนทางทิศตะวันตกมีแม่น้ำวังไหลมาบรรจบกับแม่น้ำปิงในเขตอำเภอบ้านตาก ในเขตจังหวัดตาก และไหลผ่านจังหวัดกำแพงเพชรมาบรรจบกับแม่น้ำน่านที่จังหวัด นครสวรรค์ จึงทำให้อาณาบริเวณดังกล่าว เป็นดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา ตอนบน^{๓๖} ซึ่งมีอาณาบริเวณตั้งแต่จังหวัดนครสวรรค์ไปจนถึงจังหวัดอุตรดิตถ์^{๓๗} บริเวณ ที่ราบลุ่มแม่น้ำแถบนี้จะมีลักษณะที่ราบลุ่ม แม่น้ำแคบๆ บางท้องที่มีหินโผล่ให้เห็นเป็นระยะๆ บริเวณเชิงเขาทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศเหนือ ซึ่งจะมีลักษณะภูมิประเทศ เป็นเนินเขาเตี้ยๆ^{๓๘} และในส่วนของทางค้ำวันออกระหว่างรอยต่อของจังหวัด พิษณุโลก พิจิตรกับจังหวัดเพชรบูรณ์จะมีลักษณะเป็นเนินเขาเตี้ยๆสลับกับที่ราบหุบเขา บริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก

^{๓๖} สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย (กรุงเทพฯ, ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕), หน้า ๓๒.

^{๓๗} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, เอกสารประกอบการศึกษานอกสถานที่ ที่ราบภาคกลาง ที่สูงภาคกลาง ที่สูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อีสานเหนือ กองประวัติศาสตร์โรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า (จงเจริญการพิมพ์, กรุงเทพฯ, ๒๕๓๒), หน้า ๑๕.

^{๓๘} สวาท เสนาณรงค์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

จากลักษณะดังกล่าวจึงทำให้ภูมิประเทศของหัวเมืองฝ่ายเหนือเดิมประกอบไปด้วยป่าไม้และภูเขาในบริเวณขอบรอยต่อ ซึ่งภูเขาที่สำคัญได้แก่ ภูเขาประทัด ที่ต่อเขตแดนระหว่างจังหวัดพิจิตรและจังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นต้น

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน นับตั้งแต่จังหวัดอุตรดิตถ์ถึงบางทางทิศใต้ ที่ราบส่วนใหญ่จะมีลักษณะที่เรียกว่า "พรุ" คือมีน้ำขังในฤดูน้ำหลาก^{๓๕} และประกอบไปด้วยบึงน้ำขนาดใหญ่เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำนานาชนิด อาทิเช่น ปลาน้ำจืดชนิดต่างๆ กระจับปี่ เป็นต้น บึงเหล่านี้ได้แก่บึงสีไฟในบริเวณจังหวัดพิจิตร และบึงบอระเพ็ดในบริเวณจังหวัดนครสวรรค์

บริเวณริมฝั่งแม่น้ำเป็นพื้นที่ ที่อุดมสมบูรณ์ เนื่องจากแม่น้ำได้พัดพาหน้าดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแร่ธาตุมาทับถมบริเวณสองฝั่งแม่น้ำ ทำให้เหมาะแก่การเพาะปลูกข้าว อ้อย ยาสูบ ฝ้ายและอื่นๆ และจึงทำให้บริเวณดังกล่าวเป็นที่ตั้งของแหล่งชุมชนมาช้านานแล้ว ซึ่งปรากฏว่าเมืองที่เป็นแหล่งอารยธรรมอันเก่าแก่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือจะตั้งอยู่บนแม่น้ำสายสำคัญ อาทิเช่นเมืองกำแพงเพชร พิษณุโลก และสวรรคโลก เป็นต้น

๒.๓.๓ ทรัพยากรธรรมชาติ

จากสภาพภูมิประเทศที่ประกอบไปด้วยภูเขาในทางตอนเหนือจึงทำให้อาณาบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งในอดีตและปัจจุบันเป็นแหล่งที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญอันได้แก่ ป่าไม้ ซึ่งป่าไม้ที่มีคุณค่ามากที่สุดได้แก่ ไม้สักในบริเวณจังหวัดอุตรดิตถ์ (พิชัย) สุโขทัย (รวมสวรรคโลก) ตาก กำแพงเพชรและพิษณุโลก นอกจากนั้นยังมีป่าไม้กระยาเลย ได้แก่ ไม้ตะแบกซึ่งมีมากที่นครสวรรค์ พิษณุโลกและกำแพงเพชรและบริเวณใกล้เคียง และนอกจากนั้นยังมีไม้ยาง ไม้เค็ง ไม้แดง และไม้ชนิดอื่นๆ ซึ่งมีมากในแถบเพชรบูรณ์

ส่วนของป่าที่มีมากในบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนืออดีตได้แก่ ฝรั่ง น้ำรัก เร่ว กระวาน แก่นสน ยางสน น้ำมันยาง ไค้ ชัน ชีฉิ่ง ขอนคอก ยอดลาน ก่ายาน และงาช้าง เป็นต้น

^{๓๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาจักรีราชานุภาพ, เมืองพิษณุโลก (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.อ. พูน เสาวภาโยน, ๒๕๐๘, หน้า ๑.

ส่วนทรัพยากรแร่ธาตุนั้นปรากฏว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือในอดีตมี แร่เหล็ก
ทองแดง ทองคำผุย เป็นต้น

๒.๔ ความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยอยุธยาและธนบุรี

๒.๔.๑ สมัยอยุธยา

หัวเมืองฝ่ายเหนือบริเวณดังกล่าวเคยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัยและ
ร่องรอยการครอบงำทางการเมืองของราชอาณาจักรอยุธยา ยังปรากฏให้เห็นเด่นชัดอยู่
ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทพระราชพงศาวดาร

การสถาปนาราชอาณาจักรอยุธยาบนเส้นทางการค้าก็เท่ากับเป็นการปิดกั้น
เส้นทางการค้าของอาณาจักรทางเหนือโดยเฉพาะอาณาจักรสุโขทัยและประกอบกับการ
ขยายตัวของอำนาจรัฐอยุธยา เข้าครอบงำหัวเมืองฝ่ายเหนือก็เป็นเครื่องบ่งชี้ถึงการ
เข้าควบคุมอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจในหัวเมืองฝ่ายเหนือแทนอาณาจักรสุโขทัย
ดังปรากฏ

ถ้าผู้ใดสร้างพระนครในกำบลหนองโสนนี้แล้ว ผู้นั้นจะต้องมีฤทธิ์เดช
กินเหล็กได้... เราได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจมาก...
เหล็กเรากินได้...^{๕๑}

จากพฤติกรรมดังกล่าวได้ให้ภาพถึงความจำเป็นของรัฐในระบบจารีตในเรื่องของการผลิต
อาหาร และตลอดจนการพัฒนาประสิทธิภาพของอาวุธ ปัจจัยดังกล่าวจึงทำให้สมเด็จพระ
พระรามาธิบดีที่ ๑ ต้องทำการควบคุมแหล่งผลิตแร่เหล็ก เพราะแร่เหล็กเป็นวัตถุดิบของ
การผลิตอาวุธซึ่งแหล่งแร่เหล็กมีมากที่ลพบุรี แล้วยังปรากฏว่ามีแร่เหล็กในหัวเมือง
ฝ่ายเหนืออีกด้วย ดังนั้นอยุธยาจึงต้องพยายามขยายอำนาจเข้าครอบครองหัวเมืองฝ่าย
เหนือกล่าวคือ "สมเด็จพระรามาธิบดีผู้เป็นใหญ่แล้ววันกับโพช และอโยชมปุระ จึงยก
ออกไปยังเมืองชยันนาทหรือเมืองพิษณุโลก"^{๕๒} หลักฐานดังกล่าวได้ให้ภาพเกี่ยวกับ

^{๕๑} คำให้การชาวกรุงเก่า (พระนคร, สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๒๑.

^{๕๒} อ้างอิงจาก ประสิทธิ์ รุ่งเรืองรัตนกุล, ระบบเศรษฐกิจอยุธยา, หน้า ๔๒.

ความพยายามของอำนาจรัฐอยุธยาที่ต้องการเข้าควบคุมแหล่งผลิตเหล็กซึ่งเป็น
ทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญต่อรัฐ และการควบคุมเมืองพิษณุโลกได้ก็เท่ากับว่าเป็น
การเข้าควบคุมแหล่งผลิตวัตถุดิบที่เป็นยุทธปัจจัยในตัวเมืองฝ่ายเหนือที่เมืองพิษณุโลก
พิชัย และกำแพงเพชรอีกด้วย ... ประเด็นดังกล่าวจะเห็นได้ว่าอยุธยาเริ่มทำการรุกร
รานหัวเมืองฝ่ายเหนืออย่างจริงจังในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ได้ปรากฏ
ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ และฉบับอื่นๆว่าพระองค์ทรงกระทำการขยาย
อาณาเขตในหัวเมืองฝ่ายเหนือถึง ๘ ครั้ง^{๕๒} และเป้าหมายของการทำสงครามนอกจาก
เหตุผลประการแรกแล้ว การทำสงครามของรัฐในระบบจารีตที่สำคัญก็คือต้องการกำจัด
คน ดังนั้นสงครามครั้งสำคัญหลายครั้งจึงมีการกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือลง
สู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเป็นจำนวนมาก เช่น สงครามกับเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.
๑๕๑๘ และกับเมืองกำแพงเพชรในปี พ.ศ. ๑๕๑๕^{๕๓} ซึ่งสงครามทั้งสองครั้งสะท้อนให้
เห็นภาพว่าเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนจุดยุทธศาสตร์ลุ่มแม่น้ำน่าน ในขณะที่เมือง
กำแพงเพชร เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนจุดยุทธศาสตร์ลุ่มน้ำปิง^{๕๔}

จากสงครามครั้งสำคัญหลายครั้งที่รัฐอยุธยาคู่กับหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็น
เครื่องบ่งบอกถึงว่าอำนาจรัฐอยุธยาต้องการเข้าควบคุมแหล่งผลิตทรัพยากรธรรมชาติ
ที่มีมากในหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยเฉพาะเหล็กและของป่า และการเข้าครอบครอง
หัวเมืองฝ่ายเหนืออย่างเช่นพิษณุโลก และกำแพงเพชร ก็เท่ากับเป็นการสลายอำนาจ

^{๕๒} ศรีศักร วัลลิโภคม และคณะ, เมืองพิษณุโลกในรัชสมัยสมเด็จพระบรม
ไตรโลกนาถ, รายงานผลสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ครั้งที่ ๒ ณ วิทยาลัย
ครูพิบูลสงคราม พิษณุโลก ๑๑-๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕ (กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์คุรุสภา,
๒๕๒๗), หน้า ๕๓.

^{๕๓} หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๒-๓.

^{๕๔} ศรีศักร วัลลิโภคม และคณะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

รัฐสุโขทัยและได้ควบคุมเส้นทางการค้าที่จะลงมาจากหัวเมืองลาวล้านนาทั้งปากตะวันออก และตะวันตก และนอกจากนั้นการเข้าครอบครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทำให้อาณาจักรอยุธยา คุกดินแดนงานซึ่งเป็นทรัพยากรบุคคลที่มีค่าคือปัจจัยการผลิตในหัวเมืองฝ่ายเหนือมาไว้ที่ รัฐส่วนกลาง เพราะปรากฏว่าในสมัยอยุธยาตอนต้นผู้นำรัฐอยุธยาต้องเผชิญกับปัญหาการ ขาดแคลนกำลังคนอย่างมากในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระอินทราชา^{๕๕} (พระนครินทร์) และในเวลาต่อมาหัวเมืองฝ่ายเหน้อยังถูกใช้เป็นค่าน้ำหนักในการขยายอิทธิพลของอาณาจักร ล้านนา^{๕๖} จึงทำให้อาณาจักรอยุธยาตระหนักถึงความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือ

หลักฐานของชาวต่างชาติได้ให้ภาพการหลงใหลของข้าราชการหัวเมืองฝ่าย เหนือสู่ส่วนกลาง จูควา เด บาร์อส (João de Barros) ชาวโปรตุเกสในช่วง ประมาณปี พ.ศ. ๒๐๓๘-๒๑๑๓ บันทึกไว้ว่า

งานฉลองแบ่งออกเป็น ๒ ตอนคล้ายๆกับการที่พวกโรมันจัดการเฉลิมฉลองทางน้ำ... บนพื้นดินใช้คาบและโล่และยังมีการนำสัตว์ป่าที่ดูร้าย เข้ามาควายนักโทษที่ท้องโหวะประหารจะถูกจับโยนเข้าไปในการต่อสู้กับ เหล่าสัตว์ป่าเหล่านั้น ถ้ามีชัยชนะนอกจากจะยังมีชีวิตอยู่แล้วนักโทษผู้นั้น จะได้รับรางวัล... ด้วยเหตุนี้ขุนนางที่เป็นนักรบตลอดจนผู้เกี่ยวข้องในเรื่องศึกสงครามต่างก็ใช้ความพยายามกันสุดความสามารถกับกิจกรรม เหล่านี้ ส่วนใหญ่ขุนนางเหล่านี้จะมาจากหัวเมืองต่างๆคือ สวรรคโลก และสุโขทัย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรเจ้าเหนือ (KINGDOM OF CHAU NUA)^{๕๗}

ซึ่งกลุ่มบุคคลพวกนี้ยังเข้ามามีบทบาทสำคัญทางการเมืองอีกด้วย อาทิเช่น กลุ่มของขุนพิเรนทรเทพ ขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศบ้านลานตากฟ้า

^{๕๕}ศรีศักร วัลลิโภคม และคณะ, เมืองพิษณุโลกในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ, รายงานผลสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ครั้งที่ ๒ ณ วิทยาลัยครูพิษณุโลก พิษณุโลก ๑๑-๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕ (กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๗), หน้า ๗๑.

^{๕๖}กูรายละเอียก, ปิยนาด บุณนาค. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑-๑๕๖.

^{๕๗}กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, ๔๗๐ ปีสัมพันธ์ไมตรีไทย-โปรตุเกส หน้า ๑๐๘. และน่าจะเป็นอาณาจักรของชาวเหนือ.

และกลุ่มของพระยาพิชัยกับพระยาสุวรรณโลก^{๔๘} กลุ่มขุนนางกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่ทรงอิทธิพลทางการเมืองสูงโดยเฉพาะกลุ่มของขุนพิเรนทรเทพ ซึ่งมีบิดาเป็นเชื้อพระวงศ์พระร่วงและมารดาเป็นเชื้อพระวงศ์แห่งสมเด็จพระไชยราชาธิราช^{๔๙} การมีบทบาททางการเมืองของกลุ่มผู้นำในหัวเมืองฝ่ายเหนือแสดงให้เห็นว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยอยุธยา ยังมีความสำคัญทางด้านการค้าคนในการใช้เป็นหัวเมืองหน้าด่านและหัวเมืองที่เป็นแหล่งสะสมกำลังคนในการตีกระหนาบทัพพม่าที่ยกมาปิดล้อมกรุงศรีอยุธยา

ฝ่ายพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชเจ้าแจ้งว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชา ยกกองทัพพระพิษณุโลก เมืองสุวรรณโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร คน ๕๐,๐๐๐ คน มาตั้งอยู่ที่ชัยนาทบุรี^{๕๐}

บทบาทของหัวเมืองฝ่ายเหนือในฐานะหัวเมืองที่เป็นแหล่งซุกกำลังคนจะปรากฏให้เห็นเด่นชัดในสมัยราชวงศ์สุโขทัย โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระนเรศวร ดังปรากฏในปี พ.ศ. ๒๑๑๒ เมื่อพระนครศรีอยุธยาเสียแก่พม่าจึงทำให้พระองค์ทรงยกเลิกแนวยุทธศาสตร์การรบในการเก็บกำลังคนไว้หัวเมืองฝ่ายเหนือเพื่อตีกระหนาบทัพพม่า กล่าวคือ ในปี พ.ศ. ๒๑๒๗ สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงกวาดต้อนผู้คนหัวเมืองฝ่ายเหนือ มาสู่ภาคกลางของราชอาณาจักร ซึ่งพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ได้บันทึกเหตุการณ์ถึงการเกิดอาเพศต่างๆในเมืองพิษณุโลก ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นสัญญาณแห่งการสลายตัวอย่างสิ้นเชิงของแคว้นสุโขทัย^{๕๑} และหลังจากนั้นระบบการ

^{๔๘} สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, หน้า ๖๒.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

^{๕๑} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๕.

ป้องกันในการเก็บกำลังคนไว้ที่หัวเมืองฝ่ายเหนือก็หมดความสำคัญลงพร้อมๆกับการหมดอำนาจทางการเมืองของขุนนางหัวเมืองฝ่ายเหนือ ถึงแม้ว่าจะมีขุนนางในบริเวณดังกล่าวอยู่ในเมืองหลวงเป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังเป็นเพียงกลุ่มขุนนางที่คอยสนองกลไกของรัฐโดยทางอ้อมเท่านั้น

จากหลักฐานดังกล่าวจะเห็นได้ว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นแหล่งสะสมกำลังคนเป็นจำนวนมาก และนอกจากเหตุผลดังกล่าวแล้วหัวเมืองฝ่ายเหนือยังมีความสำคัญทางเศรษฐกิจอย่างมากต่ออยุธยา ดังคำกล่าวที่ว่า

ประการหนึ่งอยุธยา มีน้ำล้อมรอบดุจเขาพระเมรุราชอันมีสี่พันครุสมุทรวาดคลุมเป็นชั้นๆ ประการหนึ่งซัดโดยเสเปียงอาหารจะทำการมิได้อู้นิ่งเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองพิชัย ห้าเมืองที่ยังเป็นกำลังของกรุงเทพมหานครอยู่ทั้งเสเปียงอาหารก็บริบูรณ์ ถ้าใดเมืองฝ่ายเหนือทั้งนี้ควยแล้วพระนครศรีอยุธยาภิโมพนเืองมือเรา^{๕๒}

จากข้อความดังกล่าวได้ให้ภาพถึงความอุดมสมบูรณ์ทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะบริเวณดังกล่าวเป็นแหล่งอู้น้ำอันน้ำ ถ้าพิจารณาถึงสภาพพื้นที่ราบลุ่มบริเวณริมฝั่งแม่น้ำปิง ยม และ น่าน ซึ่งมีพื้นที่ราบลุ่มตั้งแต่พื้นที่ทางตอนเหนือของเมืองพิชัย สุโขทัย จนถึงเมืองนครสวรรค์ และนอกจากนั้นการที่อยุธยาประสบผลสำเร็จในการครอบงำทางการเมืองต่อหัวเมืองฝ่ายเหนือก็เท่ากับว่าได้ขยายขอบเขตของแรงงานไพร่ส่วย และผลิตสินค้าของป่าสู่ดินแดนที่นอกเหนือขอบเขตปริมณฑลที่มีอยู่เดิมของอาณาจักรอยุธยา ซึ่งสินค้าของป่าที่ถูกส่งมาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยอยุธยาได้มีหลักฐานของชาวต่างชาติที่ให้ภาพสินค้าของหัวเมืองบริเวณดังกล่าวที่ถูกส่งมาเพื่อตอบสนองการค้าของรัฐ ในรายงานของบาทหลวงเคอ ชัว ซี (Abbé de choisy) ชาวฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. ๒๒๒๔-๒๒๒๕ ว่าเมืองพิษณุโลกมี

^{๕๒} สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา หน้า ๕๖. และเมืองที่ซาดหายไปน่าจะเป็นเมืองพิจิตร เพราะทำการตรวจสอบกับพระราชพงศาวดารฉบับอื่นๆแล้ว.

พันช้าง ช้าง คินประสิว นอแรค หนังสัควัว อาทิเช่น หนังสควาย
หนังสือ ฆาลา ยางแคง ซึ่งจะเอามาทำซีผึ้งสเปน
(น่าจะเป็นครัง) อออย หัวหอม ยาสูบ ซีผึ้ง น้ำผึ้ง ไค คบ ที่ทำ
ควายน้ำมันยาง ไม ซิงไซคอเรือ ผ่าย ไมผาง ฆาลา^{๕๓}

และนอกจากนั้น ลาลูแบร์ ยังให้ภาพเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในฐานะหัวเมืองเอก
ในหัวเมืองฝ่ายเหนือว่า "เมืองนี้เป็นแหล่งค้าขายมาก"^{๕๔} ซึ่งผลผลิตส่วนเกินใน
รูปสินค้าของป่าจากบริเวณดังกล่าวจะถูกส่งลงสู่อยุธยาโดยเฉพาะพ่อค้าภายในท้องถิ่น
และพ่อค้าจากส่วนกลางขึ้นไปรับซื้อ ดังคำให้การของขุนหลวงวดีประคองทรงธรรมว่า
สินค้าจากเมืองพิษณุโลกมี น้ำอ้อย ยาสูบ ซีผึ้ง สินค้าจากเมืองตากและเพชรบูรณ์มี
ครั่ง กายาน เหล็ก พางกุง เหล็ก หลมเลย เหล็กน้ำที่ ไค หวาย ชัน น้ำมันยาง
ยาสูบ หนองงา และ ฆาลา^{๕๕}

และจากรายการสินค้าของป่าส่งออกในสมัยอยุธยาจะพบว่าสินค้าที่ส่งออกไป
ขายยังตลาดประเทศจีน หมูเกาะริวกิว มะละกา และเมืองท่าทางมหาสมุทรอินเดีย
จากการรายงานของโทเม ฟิเรส์ ระบุสินค้าที่น่าจะส่งมาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือได้แก่
ครั่ง กายาน งาช้าง ยางรัก และตลอดจนสินค้าประเภทหนังสัควัวและเชาสัควัวรวม
อยู่ด้วย ซึ่งสินค้าที่ทำการค้าหลากหลายเหล่านั้นส่วนใหญ่มิได้มีแถบดุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
ตอนล่าง หากแต่เป็นทรัพยากรที่มีถิ่นกำเนิดมาจากดินแดนที่อยู่ลึกเข้าไปทางตอนใน

^{๕๓} François- Timoléon, Abbé de Choisy, Journal du Voyage de Siam fait en 1685 & 1686 Par M.L.D.C. (Paris, 1741 edition)
P. ๕๒๒.

^{๕๔} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ, กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, จดหมายเหตุ ลาลูแบร์ เล่ม ๑ (พระนคร, โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๑๓.

^{๕๕} "คำให้การขุนหลวงวดีประคองทรงธรรม" (เอกสารจากหอหลวง ตอนที่ ๑) แดงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี (๓๑ มกราคม, ๒๕๑๒), หน้า ๕๗.

ของภาคพื้นทวีปและอาชญาบริเวณใกล้เคียง^{๕๖} จากข้อมูลดังกล่าวน่าจะสันนิษฐานได้ว่า
สินค้าเหล่านี้จะถูกส่งมาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะสินค้าเหล่านี้มีมากในบริเวณ
ดังกล่าว

หลักฐานดังกล่าวให้รายละเอียดเกี่ยวกับสินค้าโดยเจตนาสินค้าของป่าที่ถูกส่ง
มาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือมีเป็นจำนวนมากที่ช่วยในการส่งเสริมการค้าทางทะเลของรัฐ
ในสมัยอยุธยา เพราะสภาพภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยต่อผลิตสินค้าของป่า จากปัจจัย
ดังกล่าวจึงทำให้หัวเมืองฝ่ายเหนือมีความสำคัญทางเศรษฐกิจในรูปสินค้าของป่ามาจน
ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

อาจกล่าวสรุปได้ว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือมีความสำคัญทางด้านการเศรษฐกิจการ
เมืองและยุทธศาสตร์ต่อรัฐอยุธยา ซึ่งสามารถสรุปได้ ๓ ประการคือ

๑. ความสำคัญทางเศรษฐกิจเป็นแหล่งที่ตอบสนองความต้องการสินค้าของป่า
ผลิตทางการเกษตร และแร่ธาตุ เช่น เหล็กและทองแดง เป็นต้น
๒. มีความสำคัญทางการเมือง เป็นแหล่งควบคุมกำลังคนในหัวเมือง
ฝ่ายเหนือตลอดจนเป็นแหล่งภาคแรงงานช่วยขนาดใหญ่
๓. เป็นเมืองหน้าด่านที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ต่อรัฐอยุธยา เพราะหัว
เมืองฝ่ายเหนือตั้งอยู่ชายทะเลแคว้นซึ่งเป็นหัวเมืองรอยต่อทางวัฒนธรรม

^{๕๖} ปาโรชาต วิลาวรรณ, การค้าของป่าในประวัติศาสตร์อยุธยา ๒๔๕๓-๒๓๑๐
(วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๕๔.

๒.๔.๒ สมัยกรุงธนบุรี

ความอ่อนแอในการควบคุมกำลังคนของราชอาณาจักรอยุธยา^{๕๗} ในสมัยราชวงศ์บ้านพลูหลวงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่ง นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้เสนอแนวความคิดในเรื่องนี้ว่าเป็นเพราะความหวาดระแวงที่ระบบการปกครองของอยุธยา ที่มีต่อเจ้าเมืองที่ห่างไกลทำให้มุ่งแต่ที่จะแยกหัวเมืองเหล่านี้ออกจากกันอย่างเด็ดขาด เช่นเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองชั้นเอกแต่ก็ห้ามอำนาจควบคุมหัวเมืองชั้นโท และหัวเมืองชั้นตรีในหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด และแม้แต่ศักดินาของเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ไม่แตกต่างจากศักดินาของเจ้าเมืองชั้นโทใหญ่^{๕๘} ในบริเวณใกล้เคียงได้ เช่นกำแพงเพชร สวรรคโลก สุโขทัยและเพชรบูรณ์ ซึ่งก็มีกฎหมายห้ามมิให้เจ้าเมืองเหล่านี้ติดต่อกันเอง และอื่นๆ เพื่อป้องกันมิให้เจ้าเมืองมีกำลังเพียงพอจะเป็นกบฏต่อพระนคร^{๕๙}

การเสียดินหรือยุธาครั้งที่ ๒ ทำให้นักประวัติศาสตร์หลายท่านเสนอสมมุติฐานของการเสียดินหรือยุธาครั้งนี้ไว้หลายประการ

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ตั้งสมมุติฐานของการเสียดินในครั้งนี้ไว้ว่า เกิดจากความแตกแยกภายในของกลุ่มผู้นำในขณะนั้น^{๖๐} ส่วน สุเนตร ชุตินทรานนท์ ได้มองภาพประวัติศาสตร์จากหลักฐานพระราชพงศาวดารพม่า ว่าการเสียดินหรือยุธาครั้งที่ ๒ มีผลสืบเนื่องมาจากการพ่ายแพ้ยุทธวิธีทางการรบของพม่าต่อการตั้งรับศึกของอยุธยา โดยใช้เมืองหลวงเป็นปราการด่านสุดท้าย^{๖๑}

^{๕๗} ฎรายละเอียด นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี.

^{๕๘} ฎศักดินาของหัวเมืองชั้นโทในหัวเมืองฝ่ายเหนือในหัวข้อ ๒.๒ อาณาเขตของหัวเมืองฝ่ายเหนือ.

^{๕๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

^{๖๐} ฎรายละเอียด สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า (กรุงเทพฯ, แพร่พิทยา, ๒๕๑๔).

^{๖๑} ฎรายละเอียด สุเนตร ชุตินทรานนท์, สงครามเสียดินหรือยุธาครั้งที่ ๒ พ.ศ. (๒๓๑๐) ศึกษาจากพงศาวดารพม่าฉบับราชวงศ์คองบอง (กรุงเทพฯ, ศอัสยาม, ๒๕๓๑).

ปัญหาการเสียดกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ไม่ใช่เป็นประเด็นหลักของการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้ แต่ต้องการจะชี้ให้เห็นความพ่ายแพ้ของราชอาณาจักรอยุธยา ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับหัวเมืองฝ่ายเหนือ และผู้ศึกษาก็เห็นด้วยกับแนวสมมุติฐานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ในเรื่องของการมองประเด็นไปที่การควบคุมกำลังคน ที่เป็นปัจจัยประการหนึ่งต่อการล่มสลายของราชอาณาจักรอยุธยา เพราะปัจจัยดังกล่าวได้เสนอภาพเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่ค่อนข้างเกินจริง โดยเฉพาะจากหลักฐานประเภทพระราชพงศาวดารในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๐๗-๒๓๑๐ ในเรื่องการเกณฑ์ทัพหัวเมืองเข้ามาช่วยเมืองหลวงได้น้อยตามที่ปรากฏว่ามีทัพหัวเมืองพิษณุโลก ทักษิณราชสีมา และทัพจาก "ปากไค"^{๖๒} จากหลักฐานที่บ่งชี้ประเด็นปัญหาในการควบคุมกำลังคนในสมัยอยุธยาตอนปลาย เพราะจากการเกณฑ์ทัพที่ตั้งถูกส่งเข้ามาช่วยเมืองหลวงแล้วยังปฏิบัติการรบที่ไร้ประสิทธิภาพ โดยเฉพาะการรบที่คำนึงถึงมาตุภูมิของตนเองมากกว่าส่วนกลาง โดยเฉพาะกองทัพจากเมืองพิษณุโลก ซึ่งเมื่อกองทัพเนหมียวสีหบดีเริ่มคุกคามหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยการบุกเข้าโจมตีเมืองสุโขทัย เจ้าเมืองพิษณุโลกก็เป็นหัวเมืองของตนเองมากกว่าความปลอดภัยของเมืองหลวงและพระยาพิษณุโลกได้ให้พระยาพลเทพกราบทูลขอกลับขึ้นไปเมืองพิษณุโลก โดยอ้างสาเหตุจะไปปลงศพมารดาและปล่อยให้ขุนนางเมืองพิษณุโลกคุมทัพพิษณุโลกต่อไป เพราะในเวลาต่อมาปรากฏว่าหลวงโกษาข้าราชการเมืองพิษณุโลกได้รับมอบหมายคุมทัพอยู่ที่ทุ่งภูเขาทองแทนพระยาพิษณุโลก และก็ได้ออบช่วยเจ้าฟ้าจืด ซึ่งต้องโทษเวรจำอยู่ในพระราชวัง แล้วพากันเลิกทัพกลับไปเมืองพิษณุโลก^{๖๓} ซึ่งอาจกล่าวได้ว่ากองทัพจากส่วนกลางไม่สามารถมีอำนาจอย่างเด็ดขาด ในการควบคุมกองทัพหัวเมือง

^{๖๒} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๘, จดหมายเหตุของพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาตั้งแคตริงกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พระนคร, ก้าวหน้า, ๒๕๐๘), หน้า ๓๐๘.

^{๖๓} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, ฉบับพันจันทนุมาศ (พระนคร, คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๒๘๗.

คัง เช่นกรณีเมืองพิษณุโลกและเมืองอื่นๆ เช่นเมืองนครราชสีมา^{๖๔} ซึ่งผู้ศึกษามุ่งประเด็นไปที่เมืองพิษณุโลก เพราะในเวลาต่อมาเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทำการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยา ชุมชุมแรกที่พระองค์ยกกองทัพเข้าโจมตีก็คือ ชุมชุมเจ้าพระยาพิษณุโลก เพราะเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่มีบทบาทในหัวเมืองฝ่ายเหนือ และเป็นเมืองที่มีความผูกพันกับอำนาจรัฐส่วนกลางมาช้านาน ดังที่กล่าวมาแล้ว และนอกจากนั้นขุนนางจากอยุธยา ยังขึ้นไปหลบภัยสงครามอยู่ที่เมืองพิษณุโลก^{๖๕}

และประการสำคัญที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกกองทัพไปปราบชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลกเป็นชุมนุมแรก ทั้งนี้อาจมีผลสืบเนื่องมาจากเหตุผลหลายประการ กล่าวคือ ความเปราะบางทางการเมืองของชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก โดยเฉพาะการพิจารณาจากระบบศักดินาซึ่งที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้นฐานะทางการเมืองของพิษณุโลกจึงไม่สามารถรวบรวมผู้นำในท้องถิ่นหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ และนอกจากนั้นปัญหาการเมืองภายในของเมืองพิษณุโลกเองก็สะท้อนเค้าความวุ่นวายภายในคังปรากฏว่า เมื่อกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่ามีชาวเมืองพิษณุโลกอาศัยเจ้าฟ้าจืดเป็นเครื่องมือแห่งการแย่งชิงอำนาจจากเจ้าพระยาพิษณุโลก ทำให้ไม่สามารถช่วยพระยาสุโขทัยรบพม่าได้เต็มที่ ต้องถอยทัพลงมาปราบกบฏ^{๖๖} จากปัญหาดังกล่าว นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ตั้งสมมุติฐานว่าการทำราชาภิเษกของเจ้าพระยาพิษณุโลก คงกระทำก่อนได้รับชัยชนะต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี^{๖๗} เพราะการสถาปนาตัวเองขึ้นเป็นกษัตริย์ซึ่งจะเป็นหลักประกันความมั่นคงทางการเมือง

^{๖๔} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, ฉบับพันจันทนุมาศ (พระนคร, คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๒๕๓-๒๕๔.

^{๖๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๑๕.

^{๖๖} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำวรวงศ์, เมืองพิษณุโลก, หน้า ๒๐-๒๑.

^{๖๗} นิธิ เอียวศรีวงศ์, เรื่องเคี้ยวถั่ว, หน้า ๓๘.

ในระดับท้องถิ่น โดยอาศัยตำแหน่งดังกล่าวอ้างสิทธิชอบธรรมทางการเมือง และการยอมรับจากผู้นำในท้องถิ่นหัวเมืองฝ่ายเหนือ

เหตุผลที่พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปปราบหัวเมืองฝ่ายเหนือมีดังนี้คือ การปราบปรามชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลกได้สำเร็จก็เท่ากับว่าได้ควบคุมหัวเมืองฝ่ายเหนือเกือบทั้งหมด (ยกเว้นเมืองสวางคบุรี) ซึ่งการบุกโจมตีหัวเมืองฝ่ายเหนือน่าจะมาจากเหตุผลที่สำคัญ ๒ ประการคือ

๑. การต้องการกำลังคน

ความต้องการกำลังคนเพื่อการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยา กล่าวคือในสงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ กองทัพพม่าซึ่งนำโดยเนเมียวสีหบดี ในปี พ.ศ. ๒๓๐๘ ยกกองทัพมาทางหัวเมืองฝ่ายเหนือจะต้องรีบเดินทัพให้ทันเวลา เพื่อนำกองทัพมาสมทบกับกองทัพทางใต้ของพม่าที่เข้าตีกรุงศรีอยุธยา จากความรีบร้อนดังกล่าว อันมีผลสืบเนื่องมาจากระยะทางไม่เท่ากัน ทำให้กองทัพทางเหนือต้องครั้นครนในการย่นระยะเวลาการเดินทาง และตลอดจนการส่งวนไพร่พลในกองทัพ และถ้าเปรียบเทียบกับระหว่างกองทัพทั้งสอง กองทัพทางใต้จะได้เปรียบมากกว่า เพราะการบุกโจมตีหัวเมืองรายทางจะพบกับกองทัพใหญ่เพียงหัวเมืองเดียวคือเมืองเพชรบุรี และในขณะเดียวกันถ้าเปรียบเทียบกับกองทัพทางเหนือที่ต้องเผชิญกับกองทัพของหัวเมืองใหญ่ๆตามเส้นทาง การเดินทัพ และในขอบเขตปริมณฑลที่ใกล้เคียง รายทางหลายเมือง เช่น พิษณุโลก สวรรคโลก พิษัย กำแพงเพชร เพราะฉะนั้นกองทัพทางใต้จึงสามารถประชิดพระนครได้ก่อน เพราะความไม่เท่ากันของระยะทางและศัตรูที่กองทัพทั้งสองของพม่าต้องเผชิญ

ดังนั้นจึงทำให้กองทัพทางเหนือของพม่าละเว้นหัวเมืองที่สำคัญในการโจมตีเสียและในบรรดาหัวเมืองต่างๆเหล่านี้รวมทั้งเมืองพิษณุโลก พิจิตร และอาจหมายรวมถึงเมืองพิษัยและสวางคบุรี^{๒๔} จากการที่หัวเมืองฝ่ายเหนือบริเวณลุ่มน้ำห้วยน้ำขุ่นไม่ได้บอบช้ำจากศึกสงครามครั้งนี้เหมือนกับหัวเมืองลุ่มน้ำปิงและยม โดยเฉพาะเมืองตาก กำแพงเพชร สุโขทัย และสวรรคโลก

^{๒๔} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยกรุงธนบุรี, หน้า ๑๑.

ถึงแม้ว่าหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของพระราชพงศาวดารพบว่าได้ตีเมืองพิษณุโลกได้ในครั้งนั้น^{๖๕} แต่ถ้าเปรียบเทียบและทำการตรวจสอบหลักฐานจากฝ่ายไทย โดยเฉพาะจากหลักฐานพระราชพงศาวดารจะไม่ปรากฏว่าเมืองพิษณุโลกได้เสียแก่พม่าเลย และนอกจากนั้นยังมีหลักฐานของพม่าที่ให้ข้อมูลขัดแย้งกันเอง กล่าวคือในขณะที่กองทัพพม่าเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยา "พงศาวดารพม่า" ระบุว่า

หลังจากมหานรธาสั่งให้สร้างค่ายล้อมพระนครปรากฏว่ามีกองทัพชาวเมืองสวรรคโลก พิษณุโลก สุโขทัย และบ้านนารวมเป็นคน ๒๐,๐๐๐ คน ช่าง ๒๐๐ มา ๒,๐๐๐ ยกจะมาถูกพระนคร^{๖๖}

แต่ถูกพม่าตีแตกกลับไป ซึ่งหัวเมืองเหล่านี้พงศาวดารพม่าว่าได้ถูกปราบปรามจนหมดสิ้นแล้ว จะจัดกองทัพมาช่วยอยุธยารบได้อย่างไร

ถ้าพิจารณาจากข้อมูลในพระราชพงศาวดารของไทยซึ่งมีหลักฐานต้องกันแล้ว ยุทธวิธีการรบของเนเหมียวสืบทศีก์คือการเคลื่อนทัพลงมายังภาคกลางอย่างรวดเร็ว โดยละเว้นหัวเมืองฝ่ายเหนือไว้บางเมืองเพื่อจะไม่ให้เสียเวลา ซึ่งทัพหน้าของพม่าได้เคลื่อนทัพลงมาตามลำน้ำปิงตีได้เมืองกำแพงเพชร และเลยไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ และเพื่อระวังปีกค้ำข้างทัพหลวงก็เลยแยกออกจากเมืองกำแพงเพชร เข้าตีเมืองสุโขทัย และสวรรคโลกแล้ว กลับมาชุมนุมพลที่เมืองกำแพงเพชรเพื่อยกตามทัพหน้าลงมาเมืองนครสวรรค์จึงละเว้นเมืองพิษณุโลก พิจิตร ดังนั้นการที่พระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพเข้าโจมตีชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก ก่อนชุมนุมอื่นๆก็เพราะต้องการกำลังคนและขยายอาณาเขตเพิ่มขึ้นจากเมืองนครสวรรค์จดเมืองพิษณุโลก และอาจรวมไปถึงชุมนุมอื่นที่นอกเหนือในเขตเมืองพิชัยก็เป็นได้ เพราะดินแดนในหัวเมืองฝ่ายเหนือหังลุ่มน้ำปิง ยม และน่าน เคยเป็นดินแดนส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรอยุธยาหลายศตวรรษแล้ว

^{๖๕} สุเนตร ชุตินทรานนท์, สงครามเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ พ.ศ. (๒๓๑๐).

หน้า ๕๒-๕๓.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔.

เพราะฉนั้นการรื้อฟื้นราชอาณาจักรอยุธยาแล้วมองข้ามความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือย่อมเป็นไปได้ ดังนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงยกกองทัพมาตีชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก เป็นชุมนุมแรกแต่ไม่สำเร็จ และได้ทำการโจมตีหัวเมืองฝ่ายเหนือครั้งที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๓๑๓ โดยเฉพาะชุมนุมเจ้าพระฝาง เพราะชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก ได้ถูกผนวกเข้ากับชุมนุมเจ้าพระฝางแล้วแล้วหลังการอสัญกรรมของเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง) เพราะปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๓๑๑ "ปีชวคส์มฤตชีศกเมืองพิษณุโลก เมืองพิจิตรแตกมาสู่โพธิสมภาร"^{๗๑} ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่ากลุ่มขุนนางเดิมของเมืองพิษณุโลกและพิจิตร ไม่ต้องการอยู่ใน "ระบบการเมืองนอกโรค" แบบเจ้าพระฝางจึงหนีมาพึ่งอำนาจรัฐบาลอยุธยา เพราะปรากฏว่าในเวลาต่อมาว่าชุมนุมเจ้าพระฝางเริ่มทำธุรกรรมขายพระราชอาณาเขตของอาณาจักรธนบุรีในบริเวณรอยต่อหัวเมืองฝ่ายเหนืออย่างหนักกล่าวคือ "ค่ายเหล่าร้ายนั้นยกลงมาตระเวนตีเอาข้าวปลาอาหารเผาเรือนเสียหลายตำบลไพร่บ้านพลเมืองได้รับความแค้นเคืองชัศสน"^{๗๒} และจากหลักฐานจาก "ไทยรบพม่า" ก็กล่าวไว้ว่า "ชุมนุมเจ้าพระฝางได้ส่งกองกำลังลาดตระเวนถึงเมืองอุทัยธานีและเมืองชัยนาท"^{๗๓} และถ้าพิจารณาถึงกองทัพของชุมนุมเจ้าพระฝางยกกองกำลังล่วงเลยมาถึงพระราชอาณาเขตชั้นในของราชอาณาจักรอยุธยาเดิม ซึ่งจากหลักฐานดังกล่าวพออาจกล่าวสันนิษฐานได้ว่า กองทัพของชุมนุมเจ้าพระฝางขยายอาณาเขตถึงเมืองนครสวรรค์ และคงไม่ต้องสงสัยเลยว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือลุ่มน้ำยมและน้ำนันทิงหมกและอาจหมายรวมถึงเมืองกำแพงเพชร และตาก คงตกอยู่ใต้อิทธิพลชุมนุมเจ้าพระฝาง (ยกเว้นเมืองเพชรบูรณ์) จึงทำให้ชุมนุมเจ้าพระฝางมีกำลังคนเป็นจำนวนมาก และทำให้เกิดการทำลายอำนาจรัฐธนบุรี

^{๗๑} กทศ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๕, เลขที่ ๗๕. จดหมายเหตุบันทึกเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ ๒๒ ปี.

^{๗๒} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕-๒๖ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพธนบุรี เล่มที่ ๔๐. (พระนคร, คุรุสภา, ๒๕๑๒), หน้า ๔๖.

^{๗๓} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า. หน้า ๔๒๗.

ความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยธนบุรี พอจะสรุปได้ดังนี้คือ เป็นเขตแดนที่มีความสำคัญทางด้านการค้าสินค้า เพราะหัวเมืองฝ่ายเหนือ บางส่วนมิได้รับความเสียหายจากภาวะสงคราม และเป็นดินแดนที่เคยเป็นเขตอิทธิพลทางวัฒนธรรมในด้านการเมือง การปกครอง และสังคมของราชอาณาจักรอยุธยา ตลอดจนเป็นดินแดนที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงคุ้นเคยเป็นอย่างดี เพราะได้ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระองค์ก่อนดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองตาก ว่าเป็นชาวจีนและเป็นพ่อค้าเกวียนทำการค้าในบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือ^{๓๖} จากประเด็นดังกล่าวน่าจะเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรีทำการรวบรวมหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าสู่ราชอาณาจักรก่อนส่วนอื่นๆ อันมีผลสืบเนื่องมาจากความสำคัญทางเศรษฐกิจ

จากประเด็นดังกล่าว ภายหลังจากการรวมหัวเมืองฝ่ายเหนือได้สำเร็จ พระองค์ก็ทรงใช้หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นเมืองหน้าด่านสกัดกั้นการขยายอิทธิพลของพม่าในการรุกรานหัวเมืองฝ่ายเหนือ ดังนั้นสิ่งจำเป็นอีกประการหนึ่งก็คือการแต่งตั้งข้าราชการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งจากส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น โดยเลือกสรรคนจากบุคคลที่มีความสามารถในการรบและไว้วางพระทัยเช่น

เจ้าพระยาพิชัยราชา เป็นเจ้าพระยาสุวรรคโลก พระยายมราช เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ รั้งเมืองพิษณุโลก พระยาศรีสุทราษเคไช รั้งเมืองพิชัย พระยาทายน้ำ รั้งเมืองสุโขทัย เจ้าพระยาอนุรักษ ภูธร รั้งเมืองนครสวรรค์...^{๓๗}

และพระยาสุรบดินทร์ เมืองชัยนาท เป็นพระยากำแพงเพชร^{๓๘}

^{๓๖} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕-๖๖, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, หน้า ๑๐๖.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒.

^{๓๘} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๒๗.

ในเวลาต่อมาคืนแค้นหัวเมืองฝ่ายเหนือได้มีบทบาทในการสกัดทัพพม่าที่จะบุกลงสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและป้องกันทัพพม่าในการบุกโจมตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ เช่น สงครามพม่าตีเมืองสวรรคโลก และนอกจากนั้นยังเป็นกองทัพเสริมทัพหลวงในการขับไล่พม่าออกจากดินแดนล้านนา โดยเฉพาะสงครามตีเมืองเชียงใหม่ ครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๑๗) ได้มีการเกณฑ์ทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือได้เป็นจำนวนคนถึง ๒๐,๐๐๐ คน ในขณะที่กองทัพจากส่วนกลางและหัวเมืองชั้นในมีจำนวนคน ๑๕,๐๐๐ คน จากปัญหาสภาพการตั้งกล่าวไพร่พลหัวเมืองฝ่ายเหนือจึงได้ถูกเกณฑ์เข้าร่วมรบในสงครามครั้งสำคัญหลายครั้งที่เกิดขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ และอาณาบริเวณใกล้เคียง

๒.๔.๒.๑ ศึกอะแซหุ่นกึ่งกับฐานะของหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ศึกอะแซหุ่นกึ่งนับเป็นสงครามครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นในหัวเมืองฝ่ายเหนือในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากในอาณาบริเวณหัวเมืองฝ่ายเหนือทุกหัวเมืองที่ได้รับความกระทบกระเทือนจากสงครามครั้งนี้ แม้แต่เมืองเพชรบูรณ์ซึ่งเป็นเมืองที่ถูกตัดออกจากหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยสภาพภูมิศาสตร์ก็ยังคงได้รับความกระทบกระเทือนจากสงครามครั้งนี้ด้วย ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าศึกอะแซหุ่นกึ่งเป็นตัวแปรที่สำคัญ ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในหัวเมืองฝ่ายเหนือและการเมืองในสมัยกรุงธนบุรี^{๗๕}

ศึกอะแซหุ่นกึ่งเกิดขึ้นในปลายปี พ.ศ. ๒๓๑๔ ซึ่งมีผลสืบเนื่องมาจากความพ่ายแพ้ของพม่าในศึกการรบที่บางแก้วราชบุรี^{๗๖} หัวเมืองฝ่ายเหนือนับเป็นกำลังสำคัญของพระเจ้ากรุงธนบุรีตามที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นยังใช้เป็นกำลังสำคัญในการเกณฑ์ทัพไปทำราชการสงครามครั้งสำคัญหลายครั้งอาทิเช่น พุทโธมาศ และกัมพูชา เป็นต้นแล้ว ความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือนั้นสามารถป้องกันตนเองไว้ได้จากการบุกโจมตีของพม่า

^{๗๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๑๘๓-๑๘๒.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน.

เช่นในปี พ.ศ. ๒๓๑๕ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองพิชัย เจ้าพระยาสุรสีห์และพระยาพิชัยร่วมป้องกันเมืองไว้ได้^{๕๑} และในปี พ.ศ. ๒๓๑๖ เจ้าพระยาสุรสีห์และพระยาพิชัยก็สามารถสกัดกั้นการรุกรานของพม่าในหัวเมืองฝ่ายเหนือไว้ได้อีก และนอกจากนั้นยังเป็นกองทัพเสริมกองทัพหลวงขับไล่อิทธิพลของพม่าออกจากล้านนา และในปี พ.ศ. ๒๓๑๗ ได้มีการเกณฑ์ทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ถึง ๒๐,๐๐๐ คน ซึ่งนับว่าเป็นตัวเลขที่บ่งชี้ถึงความหนาแน่นของประชากรในหัวเมืองฝ่ายเหนือ นอกจากนี้หัวเมืองฝ่ายเหนือยังเป็นแหล่งสำหรับการให้ข่าวในเขตหัวเมืองลาว "ล้านนา" และนอกจากนั้นยังปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๓๑๓ ได้มี "พรรคพวกลาวมีชื่อสมัครเข้าทำราชการทรงพระกรุณา จึงให้เป็นพระยาสุรวิงศ์..."^{๕๒} ในเขตท้องที่แขวงเมืองพิชัย นอกจากจะได้กำลังคนเพิ่มในหัวเมืองฝ่ายเหนือแล้วยังได้กองกำลังสมทบของลาวอีกด้วย ดังนั้นจึงไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่า การเกณฑ์ทัพไปทำสงครามที่เมืองเชียงใหม่ในปี พ.ศ. ๒๓๑๗ จึงได้กำลังคนเป็นจำนวนมาก จากอาณาเขตเหนือสุดของเมืองพิชัยและตากลงมาสิ้นสุดที่เมืองนครสวรรค์ ก็จะเห็นได้จากหลังจากการขับไล่อิทธิพลของพม่าออกจากเชียงใหม่ได้แล้ว พม่ายังคงมีกองกำลังทหารอยู่ที่เมืองเชียงแสนและพยายามส่งกองกำลังบารมกวนหัวเมืองล้านนาและหัวเมืองฝ่ายเหนือ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปขับไล่พม่าออกไปจากเมืองเชียงแสน แต่ยังไม่ประสบผลสำเร็จก็เกิดศึกอะแซหุ่นก็ จึงต้องยกกองทัพกลับมารักษาเมืองพิษณุโลก

การควบคุมกำลังคนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ไม่สามารถทราบแน่ชัดว่าการควบคุมกำลังคนจะตกอยู่กับผู้นำเมืองพิษณุโลก โดยมีเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้มีความสามารถในการ

^{๕๑} พระราชพงศาวดารกรุงสยาม, ฉบับบริติชมิวเซียม (พระนคร, โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๗), หน้า ๔๑๒-๔๑๓.

^{๕๒} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕-๖๖, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, หน้า ๕๔.

รบหรือไม่ในสมัยกรุงธนบุรี เพราะสำเนาการแต่งตั้งข้าราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยนั้นได้ปรากฏว่า "...สมโภชพระเมืองพิษณุโลก ๓ วัน แล้วข้าหลวงซึ่งมีความชอบในการสงครามให้รั้งเมืองครองเมืองตามฐานุกรมลำดับ..."^{๘๓} คำว่า "ลำดับ" นั้นจะพิจารณาตามความสำคัญหรือไม่ หรือว่าพิจารณาตามลำดับอาวุโสของอายุและตำแหน่ง

อย่างไรก็ตามได้ปรากฏในหลักฐานว่า "เจ้าพระยาพิชัยราชา" เป็นเจ้าพระยาสุวรรณคโลก พระยายมราชเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ รั้งเมืองพิษณุโลก..." แต่หลักฐานของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชใน "ไทยรบพม่า" กล่าวสนับสนุนความสำคัญของเมืองและผู้นำเมืองพิษณุโลกเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนืออื่นๆ กล่าวคือ "ตั้งพระยายมราชให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิชิตวาณิชสำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก ให้พระยาพิชัยราชาสำเร็จราชการเมืองสุวรรณคโลก"^{๘๔}

ซึ่งจากหลักฐานทั้งสองได้ให้ภาพที่ขัดแย้งกันในเรื่องตำแหน่งของเจ้าพระยาพิชัยราชา อย่างไรก็ตามถ้าเป็นจริงอย่างการบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีแล้ว เจ้าพระยาพิชัยราชาอาจจะเป็นข้าราชการที่อาวุโสที่สุดในตำแหน่งข้าราชการที่ถูกแต่งตั้งไปครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่ก็มิได้หมายความว่าเมืองสุวรรณคโลกจะมีความสำคัญเทียบเท่าเมืองพิษณุโลกทั้งในค่านิยมยศาศาสตร์และกำลังคน และถ้าเป็นจริงตามแนวเสนอข้อมูลของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชใน "ไทยรบพม่า" ก็จะสามารถช่วยเสริมฐานะทางการเมืองต่อเจ้าพระยาสุรสีห์ ในท้องถิ่นหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ เพราะปรากฏว่าในการนำกองทัพออกรบทุกครั้งในหัวเมืองฝ่ายเหนือเมืองพิษณุโลกและเมืองพิชัยจะมีบทบาทเด่นชัดเสมอ ดังนั้นอาจกล่าวสรุปได้ว่าเมืองที่มีบทบาทอำนาจในการควบคุมกำลังคน ส่วนใหญ่ก็คือเมืองพิษณุโลก และเมืองพิชัยตามลำดับ ดังที่กล่าวมาแล้ว และถ้าพิจารณาจากการ

^{๘๓} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕-๖๖, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, หน้า ๕๒.

^{๘๔} สมเด็จพระนารายณ์มหาราชใน "ไทยรบพม่า", หน้า ๔๒๗.

กระจายตัวของประชากรต่อการควบคุมกำลังคนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เป็นสิ่งที่จะทำให้ทราบถึงความสำคัญของเมืองในอาณาบริเวณดังกล่าวจากหลักฐาน "ไทยรบพม่า" ได้ให้ภาพสัดส่วนการกระจายตัวของประชากรในหัวเมืองฝ่ายเหนือ กล่าวคือ "พิษณุโลก มีพลเมือง ๑๕,๐๐๐ คน สวรรคโลก ๗,๐๐๐ คน พิษัย ๕,๐๐๐ คน สุโขทัย ๕,๐๐๐ คน กำแพงเพชรและนครสวรรค์เมืองละ ๓,๐๐๐ คน รวม ๖,๐๐๐ คน"^{๕๕} และยังพบว่าหลักฐานที่กล่าวสนับสนุนการกระจายตัวของจำนวนประชากรในหัวเมืองฝ่ายเหนือที่เป็นหลักฐานชั้นต้นที่ให้ภาพคล้ายคลึง และเป็นสัดส่วนเหมือนกับหลักฐานใน "ไทยรบพม่า" ถึงแม้ว่าจะเป็นหลักฐานที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๓ ในปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ที่กล่าวถึงการสักเลกและเกณฑ์แรงงาน และถึงแม้ว่าจะมีบางหัวเมืองในบริเวณดังกล่าวจะมีจำนวนประชากร มากกว่าหัวเมืองขนาดใหญ่ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นหัวเมืองที่ตั้งอยู่ชายเขตแดนที่มีการอพยพและเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนลาวและมอญเข้ามาเช่นเมืองเพชรบูรณ์และตาก ทำให้ตัวเลขการเพิ่มของสัดส่วนมากกว่าเมืองหลักบ้างเล็กน้อย ดังปรากฏจำนวนประชากรในหัวเมืองฝ่ายเหนือดังนี้ พิษณุโลก ๗๑๐ คน สุโขทัย ๔๓๕ คน สวรรคโลก ๗๓๘ คน ตาก ๑,๑๖๘ คน กำแพงเพชร ๗๕๐ คน พิษัย ๕๑๒ คน พิจิตร ๔๕๐ คน^{๕๖} นครสวรรค์ ๔๓๗ คน^{๕๗} และเพชรบูรณ์ (รวมเมืองแก่นท้าว เลย และหล่มสัก) ๓,๕๐๗ คน^{๕๘}

^{๕๕} อ่างอิงแล้วจากหัวข้อ ๒.๔.๒ สมัยธนบุรี. หน้า ๒๔-๓๖.

^{๕๖} กทข., จกหมายเหตุนครรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๓, เลขที่ ๒๔. สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือ.

^{๕๗} กทข., จกหมายเหตุนครรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๔, เลขที่ ๘. สารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องเกณฑ์ท่านาให้ไค้ ๓ คน คือ ๑ เกวียน.

^{๕๘} กทข., จกหมายเหตุนครรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๑๕๔, เลขที่ ๔๗. บัญชีจำนวนเลกเมืองเพชรบูรณ์.

ถึงที่กล่าวมาแล้วว่า การกระจายตัวของประชากรค่อนข้างเป็นสัดส่วน แต่จะไปเพิ่มขนาดแถบเมืองชายเขตแดน ซึ่งประเด็นการสักเลกผู้ศึกษาได้รับคำแนะนำจากอาจารย์ฉลอง สุนทราวณิช^{๔๘} ว่าการสักเลกนั้นอำนาจรัฐในท้องถิ่นจะไม่มีการรายงานตัวเลขที่แท้จริงให้ทางราชการส่วนกลางทราบ เพราะมีการเบียดบังไพร่ไว้ใช้งานส่วนตัวเป็นจำนวนมาก ดังปรากฏ

...เมืองสวรรคโลก เป็นเมืองใหญ่เขตแดนกว้างขวางเมืองขึ้น เมืองออกหลายเมืองผู้คนสับสนปนเปกันอยู่มาก ซึ่งพระยาสวรรคโลก กรมการชำระใ้กุเลขหมู่ ๓๐๗ คน นอຍนั้กยังหาสมควรกับภูมิจานของบ้านเมืองไม คนที่เมืองสวรรคโลกยังมีอยู่มาก...^{๔๙}

และนอกจากนี้ยังพบหลักฐานการกระจายของประชากรในบริเวณดังกล่าวค่อนข้างเป็นสัดส่วนในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ ซึ่งมีคราให้เกณฑ์ทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ระบุนจำนวนเกณฑ์เลกแต่ละเมืองไว้ดังนี้ เมืองพิษณุโลก ๑,๐๐๐ คน สวรรคโลก ๕๐๐ คน สุโขทัย ๖๐๐ คน พิจิตร ๑๔๐ คน พิษัย ๕๐๐ คน ปากเหือง ๒๐๐ คน เพชรบูรณ์ หล่มสัก เลย และแก่งท้าว ๑,๒๕๐ คน^{๕๐} การกระจายตัวของประชากรดังกล่าวค่อนข้างสอดคล้องกับความเป็นจริง ที่สนับสนุนสมมุติฐานฐานะของเมืองพิษณุโลก จะต้องเป็นเมืองที่มีกำลังคนมาก โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๑๔ แต่คงไปมีอำนาจเด็ดขาดควบคุม

^{๔๘}อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ให้ข้อเสนอว่า ถ้าสมมุติว่าเมืองพิษณุโลกปีจำนวนรายการสักเลก ๗๑๐ คน ต้องเพิ่มทวีคูณเพิ่มขึ้นเป็น ๓ เท่า จึงจะได้ตัวเลขของเลกที่แท้จริง.

^{๔๙}กษ., จดหมายเหอรัฐกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๕, เลขที่ ๑๐๗. สารตราถึงเมืองไชยบุรี เรื่องตอบรับผลเร็วแทนทองคำจำนวนเกณฑ์ ฯลฯ เลขที่ ๑๐๗.

^{๕๐}ประชุมพงศาวดาร, ภาค ๖๖ เล่ม ๔๑. (พระนคร, คุรุสภา, ๒๕๑๓)
หน้า ๒๕๕.

หัวเมืองฝ่ายเหนือหมดทุกหัวเมือง เพราะเมืองที่มีบทบาทในขณะนั้นอีกเมืองหนึ่งก็คือ เมืองพิษัย และในช่วงปี พ.ศ. ๒๓๑๘ "ข้าหลวงเดิม" ของพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ไปปรก ให้ครองหัวเมืองฝ่ายเหนือคงว่างโรยไปบ้างแล้ว เช่น เจ้าพระยาสุวรรคโลกและพระยาสุโขทัย^{๕๑}

ดังนั้นจะต้องมีกลุ่มบุคคล "รุ่นใหม่" ที่มีอายุยังน้อยและค่อยประสบการณ์ใน ชั้นเชิงการเมือง เมื่อเปรียบเทียบกับเจ้าพระยาสุรสีห์และคงไม่ต้องสงสัยเลยว่าการ เป็นผู้นำของเจ้าพระยาสุรสีห์เหนือกว่าพระยาพิษัยซึ่งเป็นบุคคลรุ่นเดียวกัน และเหนือ กว่าด้วยประการทั้งปวง เมื่อนำฐานะและศักดิ์นาของเมือง ตลอดจนการควบคุมกำลังคน และเมื่อเปรียบเทียบกับหัวเมืองฝ่ายเหนืออื่นๆ เช่น สุโขทัย พิษัย และสุวรรคโลก

การเป็นผู้นำของเจ้าพระยาสุรสีห์ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ปรากฏให้เห็นเด่นชัด ในกรณีการเป็นผู้นำทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือไปขับไล่อิทธิพลพม่าออกจากเมือง เชียงแสน เป็นต้น ฐานะของหัวเมืองฝ่ายเหนือคือศีกะแซหฺนุกัที่ที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๑๘-๒๓๑๙ เป็นตัวแปรที่สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงในหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ซึ่งอาจกล่าวสรุปได้ว่า ผลของศีกะแซหฺนุกัก็ไม่มี การแพ้วการชนะในทางการรบคือเสมอกันตามแนวความคิดของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ แต่ถ้าพิจารณา ให้ถี่ถ้วนแล้วเป็นความปราชัยของไทย ทางค่านยุทธศาสตร์อย่างสิ้นเชิง และเหตุการณ์ของ สงครามครั้งนั้นนำมาสู่ความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในหัวเมืองฝ่ายเหนือ และส่งผล กระทบต่อฐานอำนาจทางการเมืองภายในของพระเจ้ากรุงธนบุรีด้วย

^{๕๑} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๑๘๘.

๒.๔.๒.๒ ผลกระทบจากศึกอะแซหุ่ญ์

ความผันผวนของเหตุการณ์ทางการเมืองภายในพม่า ทำให้กองทัพของอะแซหุ่ญ์ก็ถูกเรียกกลับ แต่ในขณะที่เดียวกันกองทัพของพม่าบางส่วนก็กระจายทัพอยู่ทั่วไปในหัวเมืองฝ่ายเหนือ และชาคการศึกต่อกับกองทัพหลักซึ่งยากแก่การเรียกกองทัพกลับได้ ทำให้กองทัพเหล่านั้นต้องหาหนทางกลับไปเอง^{๕๓} ดังปรากฏว่าพบกองทัพพม่ากระจัดกระจายอยู่ในแถบเมืองเพชรบูรณ์ นครสวรรค์ อุทัยธานี และชัยนาท เป็นต้น

จากปัญหาดังกล่าวจึงทำให้กองทัพไทย ต้องปรับยุทธวิธีการรบโดยการสกัดทัพหลักของพม่าไว้ที่เมืองพิษณุโลก และปล่อยให้กองหน้าและกองกำลังลาดตระเวนหาเสบียงอาหารล่วงหน้าเข้ามาถึงหัวเมืองชั้นใน เช่น เมืองอุทัยธานีและชัยนาท ซึ่งเป็นกองทัพขนาดเล็กมีกองกำลังทหารไม่เกิน ๑,๐๐๐ คน^{๕๔} นอกจากนั้นนโยบายจัดกระบวนทัพของไทยยังจัดตั้งจุดสกัดทัพหลักของพม่าไว้ที่เมืองนครสวรรค์ ในกรณีที่เมืองพิษณุโลกไม่สามารถต้านทานกองทัพของพม่าได้ ซึ่งเป็นการสกัดกั้นกองทัพพม่าที่จะบุกลงสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงการใช้หัวเมืองชั้นในเป็นสนามรบ เพราะไม่เป็นการปลอดภัยที่จะใช้เมืองหลวงเป็นจุดยุทธศาสตร์

ปัญหาดังกล่าวจึงทำให้พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงปรับแนวรบด้านยุทธศาสตร์เสียใหม่ โดยการมุ่งเสริมความแข็งแกร่งให้กับหัวเมืองชั้นใน บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อกองทัพอะแซหุ่ญ์ก็กวาดชนเมืองพิษณุโลกอย่างหนัก โดยใช้นโยบายที่สมเด็จพระนเรศวรได้เคยทรงกระทำมาแล้วในช่วงปี พ.ศ. ๒๑๒๗ โดยเฉพาะการยกเลิกนโยบายตั้งรับศึกที่หัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยทำการกวาดค่อนกำลังคนในบริเวณดังกล่าวลงสู่อยุธยา ซึ่งหลักฐานจากพระราชพงศาวดารก็ได้ให้ภาพของการ "เทครัว" ในหัวเมืองฝ่ายเหนือไว้อย่างชัดเจน และนโยบายดังกล่าวพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้หยิบ

^{๕๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๑๘๕.

^{๕๔} พระราชพงศาวดารกรุงสยาม, ฉบับบริติชมิวเซียม, หน้า ๗๒๕-๗๒๗.

ยกขึ้นมาใช้ อันมีผลสืบเนื่องมาจากพระองค์ทรงปรีวิติก . ทั้งแต่การยุทธของสงคราม
กำลังดำเนินการอยู่ กล่าวคือ "ทรงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรีลงมาเฝ้า ณ ศาลท่าโรง
ว่าด้วยมีพระราชดำริจะไคร่ถอนทัพลงไปยังที่นครสวรรค์"^{๕๕} ปัญหาจึงกล่าวลงจะสร้าง
ความหนักพระทัยให้เป็นอย่างมาก เมื่อเมืองพิษณุโลกถูกตัดขาดจากการปิดล้อมของกอง
ทัพพม่า และกองทัพหลวงของไทยไม่สามารถส่งกำลังบำรุงให้กองทัพในเมืองพิษณุโลกได้
และแนวพระราชดำริในการกวาดค้อนผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือน่าจะเกิดขึ้นในช่วงเวลา
ดังกล่าว เพราะปรากฏว่ามีรับสั่ง "ให้พระยาพลเทพ หลวงเนาโชติ หมื่นเสมอใจ
ยกพลขึ้นไปเมืองเพชรบูรณ์ ถ้าพม่ายกไปตีพอจะต้านทานได้ให้ต้านทานไว้ ถ้าเหลือกำลัง
ให้ถอนครอบครัว เสบียงอาหารลงไปกรุงเทพฯ..."^{๕๖} เพราะการกวาดค้อนผู้คนใน
หัวเมืองฝ่ายเหนือลงสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างได้ก็เท่ากับว่าเป็นการสกัดกำลังของ
พม่าในเรื่องการได้กำลังคนเพิ่ม และสกัดกำลังในการหาเสบียงอาหาร เพราะพม่าได้ส่ง
กำลังลาดตระเวนหาเสบียงอาหารถึงเมืองเพชรบูรณ์ นายม และถ้าขึ้นปล่อยให้หัวเมือง
ฝ่ายเหนือมีกำลังคนเป็นจำนวนมาก ก็เท่ากับว่าเป็นการยื่นอาวุธให้กับศัตรู ซึ่งคงไม่เป็น
การดีสำหรับสถานการณ์ที่คับขันเช่นนั้น ดังนั้นนโยบายการกวาดค้อนกำลังคนจะต้องรีบ
กระทำโดยด่วน ดังปรากฏว่า "พระเจ้ากรุงธนบุรี เสด็จมาถึงนครสวรรค์ ได้มีรับสั่ง
แจกหมายสำหรับทัพทุกกอง ถ้าไพร่คานาญมิตินให้ฆ่าเสีย..."^{๕๗} และครั้งนั้นว่า
พม่ายกกองทัพกลับไปแล้ว

จึงสั่งว่าพม่ามิได้ความมาติดพัน แล้วเป็นเทศกาลจะได้ทำนาให้เลิกทัพเมือง
พิจิตร นครสวรรค์ กิ่งลำภาลงมาเมืองชัยนาทให้สิ้น ให้พระยาบรมราช พระยาราช
สุภาวดี พระยารามัญยกทางบกกลงไปเมืองนครชัยศรี เมืองราชบุรี ถ้าพบ
พม่าให้ตี ถ้าปะคริวเรือนนอนอยู่ในป่าให้กวาดค้อนลงไป...^{๕๘}

^{๕๕} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕-๖๖, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, หน้า ๕๕.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗.

^{๕๘} พระราชพงศาวดารกรุงสยาม, ฉบับปริศนนิเวศนิยม, หน้า ๗๒๖. และประชุม
พงศาวดารภาคที่ ๖๕-๖๖, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, หน้า ๑๑๐.

และปัญหาที่ทรงพระปรีวิติกว่ากองทัพของพม่าจะกลับเข้ามาบุกรุกใหม่ในปีหน้า ใค้สอ
เค้ความรุนแรงเมื่อเสด็จตามทัพพม่าขึ้นไปถึงเมืองระแหง และได้ทอศพระเนครเห็น
คันข้าวที่พม่าปลุกไว้จึงสั่งให้ถอนเสีย พระองค์ทรงคิดว่าพม่าจะต้องส่งกองทัพเข้ามาบุกรุก
อีก ซึ่งหลักฐานของบาทหลวงฝรั่งเศสได้บันทึกไว้ว่า

เมื่อฤดูพระเจ้าตากได้เสด็จกลับลงมาจากกองทัพ ภูพระกริยาเชื่อมซิม
และภูจะโบสุบายพระทัย เพราะทรงเกรงว่าพม่าจะยกเข้ามาถึง
กรุง ถ้าพม่าเข้ามาตีกรุงแล้วเมืองไทยก็เป็นสูญชื้อกันคราวนี้เอง^{๙๙}

และการกวาดค้อนไฟร่พลจากหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมานั้น ใค้สร้างความยากลำบากให้
แก่ไพร่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ันมีผลสืบเนื่องมาจากภาวะการขาด
แคลนอาหารที่ไม่สามารถเลี้ยงผู้คนทีเพิ่มปริมาณเป็นจำนวนมากได้เพียงพอ รัฐจึงต้อง
เร่งระดมผลิตอาหารเพื่อบรรเทาความอดอยาก ดังปรากฏ

อนึ่งเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรศรี พระยาธรรมา ใค้คุมไพร่พล
ทั้งปวงทำนาพากตะวันออกของกรุงธนบุรี พระยายมราช พระยาราช-
สุภาวดี คังทำนา ณ หุงแมน หนองบัวแขวงเมืองนครชัยศรี..."^{๑๐๐}

และหลักฐานที่ใค้ภาพความซ้คสนของพระสงฆ์ จากหัวเมืองฝ่ายเหนือซึ่งสมเด็จพระเจ้า
กรุงธนบุรีทรงแสดงอาการปรีวิติกอย่างมากว่า

ุเสด็จถึงเมืองธนบุรีแล้ว ทรงพระวิตกถึงสมณะซึ่งซ้คสนลงมา แต่เมือง
ฝ่ายเหนือ จึงประะเคียงพระสังฆราชไว้ว่าพระสงฆอนุจรอรามใค้ซ้คสน
อาหาร ใค้เบ้กัข้าวฉางหลวงไปถวาย แล้วทรงพระราชศรัทธา ถวาย
สมณะบริขารแก้อาคันคูกะเป็นอันมาก^{๑๐๑}

^{๙๙} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๙, จดหมายเหตุพวกคณะบาทหลวงฝรั่งเศส,
หน้า ๔๘๒.

^{๑๐๐} พระราชพงศาวดารกรุงสยาม, ฉบับบริติชมิวเซียม, หน้า ๓๒๓.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๘.

สภาพของหัวเมืองฝ่ายเหนือภายหลังศึกอะแซหุ่นกี้ โดยเฉพาะที่เมืองพิษณุโลก และหัวเมืองฝ่ายเหนืออื่นๆ ว่าได้มีการร่วงโรยของไพร่พลเมืองหลังศึกอะแซหุ่นกี้ที่เมืองพิษณุโลกได้^{๑๐๒} และเมื่อกองทัพพม่า "ยกไปจากเมืองพิษณุโลกเผาวัดเสียด้านยัง เหลือแต่ พระพุทธชินราช..."^{๑๐๓} และ "ไฟไหม้หมดทั้งเมือง เว้นแต่บริเวณวัดมหาธาตุแห่งเดียว ครั้งนั้น เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือยับเยินเกือบร้างหมดทุกเมือง"^{๑๐๔} หัวเมืองฝ่ายเหนือภายหลังศึกอะแซหุ่นกี้คงจะมีสภาพไม่แตกต่างไปจาก "บ้านแตกสาแหรกขาด" ซึ่งสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพกล่าวว่า เกือบร้างหมดทุกเมือง คำว่า "เกือบร้าง" อาจกล่าวสันนิษฐานได้ว่า บ้านเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือคงได้รับความเสียหายอย่างหนัก และคงมีสภาพที่ร้างผู้คน อันมีผลสืบเนื่องมาจากภาวะของสงคราม ซึ่งอาจกล่าวสรุปภาวะการร่วงโรยของไพร่พลจากสงครามครั้งนี้เป็น ๓ ประการคือ

๑. การกวาดต้อนไพร่พลเมือง ในหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยกองทัพหลวงของพระเจ้ากรุงธนบุรีเพื่อเสริมสร้างความแข็งแกร่งในบริเวณหัวเมืองชั้นใน อันมีผลสืบเนื่องมาจากนโยบายการเปลี่ยนแปลงแนวยุทธศาสตร์

๒. การกวาดต้อนไพร่พลของกองทัพพม่า โดยการกวาดต้อนผู้คนในแถบเมืองตาก กำแพงเพชร สุโขทัย สวรรคโลก และพิชัย ไปรวมไว้ที่บ้านกงธานี และเมื่อกองทัพถอยกลับก็ได้ทำการกวาดต้อนกลุ่มคนเหล่านั้นกลับไปด้วย

๓. การอพยพหลบหนีภัยสงครามของไพร่พลเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือลงสู่หัวเมืองชั้นในในบริเวณเมืองนครสวรรค์ อุทัยธานี และชัยนาท เป็นต้น

^{๑๐๒} ชจร สุขพานิช, ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก, (กรุงเทพฯ, โรงพิมพ์สมาคมสังคมนิยมศาสตร์, ๒๕๑๘), หน้า ๖๐.

^{๑๐๓} ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕-๖๖, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, หน้า ๑๐๘.

^{๑๐๔} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เมืองพิษณุโลก, หน้า ๒๔. และ พระราชพงศาวดารกรุงสยามบริพัตรนิเวศนิเวศ, หน้า ๗๒๔.

จากสภาพการร่วงโรยของไพร่พลเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทำให้เมืองในบริเวณดังกล่าวเกือบร้างหมดทุกเมือง และมีบางเมืองที่ร้างผู้คนไปเลย ดังเช่นกรณีของเมืองกำแพงเพชรซึ่งกว่าจะได้รับการฟื้นฟูใหม่ก็ประมาณต้นรัชกาลที่ ๑ ซึ่งได้ปรากฏหลักฐานการเกณฑ์ช่วยเมืองกำแพงเพชรในปี พ.ศ. ๒๓๕๒ ในงานพระราชพิธีบรมศพรัชกาลที่ ๑^{๑๐๕}

แต่อย่างไรก็ตามสภาพการร่วงโรยของไพร่พลจะเป็นไปในระยะเวลาสั้นพอหลังจากภาวะสงครามสงบแล้วก็คงมีราษฎรที่หลบหนีเข้าป่าห้วยเข้เข้ามาอยู่ในเมืองตามเดิม แต่คงมีปริมาณน้อยมาก เพราะปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๓๑๕ ได้เกิดเหตุการณ์กบฏเมืองนางรองได้มีการเกณฑ์ทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือดังปรากฏว่า "เจ้าพระยาสุรสีห์ได้นำกองทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือไปปราบกบฏเมืองนางรอง"^{๑๐๖} แต่จากหลักฐานดังกล่าวไม่สามารถชี้ประเด็นได้ว่าเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ฟื้นขึ้นมาใหม่ในปี พ.ศ. ๒๓๑๕ จริงหรือไม่ เพราะเป็นเวลาที่รวดเร็วเกินไปจากภาวะที่บอบช้ำของหัวเมืองฝ่ายเหนือ และการที่เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือไปปราบกบฏเมืองนางรอง ก็น่าจะเป็นกองทัพของหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ถูกกวาดค้อนมาไว้ที่ส่วนกลาง เพราะเป็นช่วงระยะเวลาสั้นที่ไพร่หัวเมืองฝ่ายเหนือยังคงสังกัดกรมกองของเจ้านายเดิมอยู่ และยังคงไม่มีการโอนไพร่พวกนี้ไปสังกัดไพร่หลวงในกรมกองอื่นๆ และได้มีหลักฐานที่ให้ภาพการร่วงโรยของไพร่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือได้คือพอสมควร ดังปรากฏในปี พ.ศ. ๒๓๒๐ เมื่อคราวลาวเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง อพยพหนีพม่ามาอยู่ที่เมืองสวรรคโลก และระแวงว่า "หาผู้ใดไปย่ำยี่ไม้ กองทัพพม่าเลิกไปเป็นอันเร็ว"^{๑๐๗} หลักฐานดังกล่าวเป็นการบ่งชี้ว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่มีกำลังพอที่จะต่อต้านกองทัพพม่าได้

^{๑๐๕} จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒, จ.ศ. ๑๑๗๑-๑๑๗๓, บัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเบญจพระพุทธรูปออกฟ้า จ.ศ. ๑๑๗๒, (กรุงเทพฯ ศุภสุภา, ๒๕๑๓), หน้า ๔๑-๔๔.

^{๑๐๖} ประชุมพงศาวดารภาค ๖๕-๖๖, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, หน้า ๑๑๗.

^{๑๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

และเมื่อพ่ายกกองทัพติดตามครีวลาามาแล้วก็ยกกองทัพกลับไปเอง โดยไม่มีกองทัพจากหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าต่อต้าน สภาพการรุ่งโรยของไพร่นั้นยังส่งเหตุได้จากบัญชีข้างหลวงที่ฝากเลี้ยงคามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งมีข้างหลวงปรากฏอยู่ ๔ เมืองคือ ระแหง (ไม่แน่ใจว่าเป็นเมือง เพราะตามหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกล่าวว่า "ท้าวพระยาลาวเมืองเชียงใหม่ เมืองนคร (ลำปาง) เลิกครีวอพยพมาอยู่เมืองสวรรคโลก บ้านระแหง" และจากหลักฐานจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ ก็ยังคงกล่าวว่า "บ้านระแหง" แขวงเมืองตาก) เมืองตาก สวรรคโลก และพิษณุโลก ซึ่งแต่ละเมืองมีข้างหลวงในจำนวนที่น้อยมาก กล่าวคือเมืองระแหง พระยาเชียงทอง พลาย ๑ พัง ๔ รวม ๕ เมืองตาก พระยาดาก พัง ๒ เมืองสวรรคโลก พระอักษรวงศ์ พลาย ๕ พัง ๑๗ รวม ๒๒ เมืองพิษณุโลก พระยาชัยบุรี พัง ๑^{๙๘} (ส่วนเมืองสุโขทัยเคยมีข้างหลวงแต่ถูกพม่าตีเอาไป) จากหลักฐานดังกล่าวได้ให้ภาพการรุ่งโรยของหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งในเรื่องของไพร่และความยับเยินของเมือง

อย่างไรก็ตามหัวเมืองฝ่ายเหนือได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังปรากฏว่า "ยังไม่มีโอกาสทำนุบำรุงหัวเมืองฝ่ายเหนือให้ฟื้นตัวคืนดังเก่าจนถึงรัชกาลที่ ๑๐^๙ เพราะปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๓๒๔ ได้มีการรื้อฟื้นหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นแล้ว แต่สภาพของหัวเมืองฝ่ายเหนือยังบอบช้ำจากภาวะสงครามในคราวศึกอะแซหุ่นกี้ว่า

พระยาคาวีละเจ้าเมืองนครลำปางเป็นคนเข้มแข็งในราชการสงคราม ตั้งคอสู้รักษาเมืองเป็นสามารถพม่าตีหักเอามิได้... แต่ทางเมืองสวรรคโลก และหัวเมืองฝ่ายเหนือไพร่บ้านพลเมืองยับเยินเสียเมื่อครั้งศึกอะแซหุ่นกี้ไม่มีกำลังที่จะต่อสู้พม่าได้ ผู้รักษาเมืองก็ต้องอพยพผู้คนหนีเข้าป่า"^{๑๐}

^{๑๐๘} ประชุมพงศาวดารภาค ๖๕-๖๖, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, หน้า ๑๕๗-๑๖๐.

^{๑๐๙} สมเด็จเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เมืองพิษณุโลก, หน้า ๒๔.

^{๑๑๐} สมเด็จเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๕๗๒.

และหลักฐานจากพระราชพงศาวดารก็ได้ให้ภาพของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยต้นรัชกาล
ที่ ๑ ไว้ว่า -

กองทัพเนมโยสี่หุขย พล ๕,๐๐๐ คน ก็ยกลงมาทางเมืองสุวรรณโลก
พระยาสุโขทัย พระยาพิษณุโลก เห็นข้าศึกเหลือกำลังด้วยครั้งนั้นไพร่พล
หัวเมืองฝ่ายเหนือน้อยและผู้คนยับเยิน เสียแต่ครั้งศึกอะแซหุนั้นก็เป็นอันมาก
ที่ยังอยู่ก็เบาบางนัก เจ้าเมืองทั้งปวงมิได้ตอรับทางอพยพครอบครัวหนี
เข้าป่า ทัพพมาจึงยกลงมาเลยเมืองสุวรรณโลก เมืองสุโขทัย และเมือง
พิษณุโลก มาตั้งค่ายอยู่ปากฝางฝั่งตะวันออก...”

ผลกระทบคือหัวเมืองฝ่ายเหนือหลังศึกอะแซหุนั้นก็ มีผลสืบเนื่องมาจากการปรับ
แนวยุทธศาสตร์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีในการยกเลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือที่เคยใช้เป็นหัว
เมืองหน้าด่าน

ในการปรับแนวยุทธศาสตร์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทำการกวาดค้อนผู้คนจาก
หัวเมืองฝ่ายเหนือมาเสริมสร้างความแข็งแกร่งให้แก่หัวเมืองชั้นในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
ตอนล่าง

จากปัญหาดังกล่าวจึงทำให้หัวเมืองฝ่ายเหนือไม่สามารถเป็นแหล่งรวบรวม
กำลังคนในการต่อต้านข้าศึกอีกต่อไป เพราะสภาพการรุกรานของไพร่กั้นระยะเวลาที่
ยาวนานและสภาพของหัวเมืองฝ่ายเหนือในเวลาต่อมา ก็ไม่ได้เป็นเขตยุทธศาสตร์อีก
ต่อไป เพราะนโยบายการเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้พยายามที่จะขับไล่อิทธิพล
ของพม่าออกจากล้านนาเพื่อมิให้พม่าใช้หัวเมืองล้านนาเป็นแหล่งสะสมกำลังคนและเสบียง
อาหารในการเข้ามารุกรานไทยอีกต่อไป

ดังนั้นความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึง เปลี่ยน
แปลงไปจากรูปแบบเดิม ดังจะกล่าวต่อไป

”เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑
(พระนคร, โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๔), หน้า ๑๑๓.

๒.๕ กลุ่มผู้นำหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการสถาปนาราชวงศ์จักรี

ตามที่กล่าวมาแล้วว่าศึกอะแซหุ่นกี เป็นตัวแปรที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในหัวเมืองฝ่ายเหนือ และการเมืองภายในสมัยกรุงธนบุรี

การกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาไว้ในเมืองธนบุรีนอกจากจะก่อให้เกิดปัญหาเรื่องอาหารและสภาพการถูกทอทั้ทั้งแล้วยังทำให้เจ้าเมืองทางเหนือซึ่งได้รับความไว้วางพระทัยจากพระเจ้ากรุงธนบุรีขาดจากกำลังไพร่สมของตนเองไปค้วย บุคคลที่พระเจ้ากรุงธนบุรีไว้วางพระทัยกลับไม่ได้คุมอำนาจทางการเมืองมากอย่างที่เคยเป็นมา

เป็นไปไค้ค้วยว่าไพร่พลที่กวาดต้อนลงมาเหล่านี้คงต้องกลายเป็นไพร่หลวงประจำกรมกองของข้าราชการส่วนกลางไป ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการเพิ่มอำนาจทางการเมืองแก่กลุ่มคนที่พระเจ้ากรุงธนบุรีไปไค้ค้วยว่าเป็นลูกน้องคนสนิท การสูญเสียไพร่พลในสังกัดของลูกน้องคนสนิทหลังศึกอะแซหุ่นกี จึงเป็นการลดทอนพระราชอำนาจไปในตัว"^{๑๒}

จากเหตุผลดังกล่าวจึงเป็นสาเหตุสำคัญที่นำมาซึ่งการหมดอำนาจทางการเมืองของพระเจ้ากรุงธนบุรีในปี พ.ศ. ๒๓๒๕

การสถาปนาราชวงศ์จักรี ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากอำนาจรัฐส่วนกลางนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในระดับท้องถิ่นในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ในระหว่างสงครามอะแซหุ่นกี ซึ่งสถานการณ์ในขณะนั้นน่าจะเอื้ออำนวยต่อการสร้างบทบาทของผู้นำในระดับท้องถิ่นหัวเมืองฝ่ายเหนือ กล่าวคือในขณะที่กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมกลุ่มกันต่อต้านกองทัพพม่า อันประกอบไปด้วยเมืองสุโขทัย สวรรคโลก และพิษขัย และในเวลาต่อมาได้พ่ายแพ้ต่อกองทัพพม่าอย่างรวดเร็ว และคงจะต้องนำกองทัพที่เหลือหนีพม่าไปสมทบกับกองกำลังของเมืองพิษณุโลกอันมีเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรีเป็นผู้นำ และ

^{๑๒} นธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๑๕๑.

ในภาวะการณ์ที่คับขันเช่นนั้น ผู้ที่เป็นเจ้าของบ้านคือ "เจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรี" คงจะคงมีบทบาทที่เด่นชัดในการเป็นผู้นำแก่มวลคนเหล่านี้อย่างแน่นอนดังที่กล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นยังเป็นกลุ่มบุคคลที่ควบคุมกำลังคนขนาดใหญ่โดยเฉพาะที่เมืองพิษณุโลก หากพิจารณาจากสัดส่วนกำลังคนที่ทำการสำรวจในปี พ.ศ. ๒๓๑๓^{๑๑๓} และนอกจากนั้นจะเห็นได้ว่าก่อนเกิดสงครามอะแซห่วนกัในปี พ.ศ. ๒๓๑๗ ในคราวยกกองทัพไปขับไล่องทัพพม่าออกจากหัวเมืองล้านนา เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกำลังจากหัวเมืองฝ่ายเหนือถึง ๒๐,๐๐๐ คน ดังที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งจากหลักฐานดังกล่าวเป็นเครื่องบ่งบอกถึงฐานะทางการเมือง ต่อการเป็นผู้นำของเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรี ดังปรากฏเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่ง "ให้เจ้าพระยาจักรีลงมาเฝ้า ณ ตำบลท่าโรงว่าด้วยมีพระราชดำรัสจะใคร่ผ่อนทัพลงไปตั้งที่นครสวรรค์"^{๑๑๔} และนอกจากนั้นยังมีหลักฐานซึ่งให้ภาพโดดเด่นของการที่เจ้าพระยาจักรีเป็นผู้นำในคราวศึกอะแซห่วนกั ถึงแม้ว่าหลักฐานดังกล่าวจะผ่านการปรุงแต่ง เพื่อให้ภาพที่โดดเด่นแก่ผู้นำในราชวงศ์จักรี แต่ก็พอจะให้ภาพการเป็นผู้นำของกลุ่มบุคคลดังกล่าวได้ในคราวอะแซห่วนกัขอคุณตัวเจ้าพระยาจักรีว่า

"อ้าท่านสรรเสริญแล้ว
เจ้าพระยากษัตริย์ศึก
ใครเล่าจะดูเานึก
ท่านกับคุณเอนา
ท่านเอ๋ยเผยเคชไค
สอดตระศักดิ์กษัตริย์
หนุนอุ้มถนอมวีร
เปล่งพระคุณบุญเกื้อ

พรรลิก
ศักดิ์เจ้า
ความบุญ
เขาบุญทรูชัย
กลนิศร เนิศเทอญ
สืบเชื้อ
ถนิมโลก
เกียรติรื่องฉลองเฉลิม"^{๑๑๕}

^{๑๑๓} ฎิรายละเอียดจาก สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ไทยรบพม่า, หน้า ๔๓๐-๔๓๑.

^{๑๑๔} ประชุมพงศาวดารภาค ๖๕-๖๖, พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี, หน้า ๕๕.

^{๑๑๕} สามกรุงอ้างจาก มุขบัน เลือเขา...อะแซห่วนกั, สองแคว, (กรุงเทพฯ, กราฟิการ์ต, ๒๕๑๕), หน้า ๓๕.

ผู้ศึกษาไม่ต้องการทราบแน่ชัดว่าเหตุการณ์ดังกล่าวจะเกิดขึ้นจริงหรือไม่ แต่หลักฐานดังกล่าวก็สื่อเล่าการเป็นผู้นำที่โคกเค่นของกลุ่มบุคคลอย่าง เช่นกลุ่มของเจ้าพระยาจักรี และกลุ่มของเจ้าพระยาสุรสีห์ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ จากภาวะสงครามดังกล่าวเป็นสภาพที่เอื้ออำนวยในการสร้างผู้นำ แก่บุคคลทั้งสองมากขึ้น ทั้งในด้านการรบ และความสามารถในเชิงปัญญา ซึ่งน่าจะก่อให้เกิดความศรัทธาในบุคคลทั้งสองต่อกลุ่มผู้นำในหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะปรากฏว่าเมื่อเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์นำกองทัพตีฝ่าวงล้อมของพม่าขึ้นไปเมืองเพชรบูรณ์ และตั้งกองทัพอยู่ที่นั่นซึ่งก็คงจะได้สร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มขุนนางเก่าอยุธยาที่หนีภัยสงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ ๒ ที่ชื่อว่า "ป्ली" เพราะในตอนปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี ป्ली ดำรงตำแหน่งเป็นพระยาเพชรบูรณ์ และเมื่อคราวผลิตแผ่นดินใหม่ พระยาเพชรบูรณ์ได้รับการยกย่องว่า "... สัตย์ซื่อ สู้อภัยชีวิตทหารงานสงครามในไค้ฝ่าละอองธุลีฯ สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าแต่เดิม มาความชอบมาก แล้วก็เป็นบุตรพระยากลาโหมแต่ก่อน..."^{๑๑๖} จากการที่มีความสัมพันธ์เป็นการส่วนตัว จึงทำให้ส่งผลต่อการมีความสัมพันธ์ในทางการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ คงตกแก่กลุ่มผู้นำทั้งสอง ยกเว้นเจ้าพระยาพิชัย และหลักฐานที่พอจะทำให้ทราบได้ว่า ภายหลังจากสถาปนาราชวงศ์จักรีได้มีการแต่งตั้งกลุ่มขุนนางดังกล่าวที่ฝักใฝ่และจงรักภักดีต่อราชวงศ์จักรี ดังตัวอย่าง

ครั้นทรงตั้งขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยในกรุงเสร็จแล้วทรงตั้งผู้มีความชอบออกไปเป็นพระยา พระหลวง ครองหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ปักไม้ไผ่ฝ่ายเหนือทั้งปวงทุกๆเมือง... ให้หลวงนราซึ่งมีความชอบเป็นคนสัตย์ซื่อ และเข้มแข็งการสงครามเป็นพระยาพิษณุโลก ให้พระวิเชียร เป็นพระยาสุโขทัย...^{๑๑๗} และ หลวงไชยณรงค์ เป็นพระนครสวรรค์...ขุนเทพอาญา เป็นพระพิษณุโลก (เพชรบูรณ์) ...หลวงนา เป็นพระวิจิตร (พิจิตร) ขุนกานเป็นพระสวรรค์โลก...^{๑๑๘}

^{๑๑๖} นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๒๑๒.

^{๑๑๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑, หน้า ๓๐.

^{๑๑๘} "คำปฤชาตั้งข้าราชการในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑" วชิรญาณเสก, เล่ม ๓, ปีกุนนพศก ๑๒๔๘, ๒๐-๒๓, อ้างจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๒๑๒.

ส่วนเมืองกำแพงเพชรไม่ปรากฏหลักฐานการแต่งตั้งเจ้าเมือง และน่าจะมาจากสาเหตุสภาพของบ้านเมืองที่ร้างผู้คน เพราะเป็นทางผ่านของกองทัพพม่า แต่ในเวลาต่อมาได้ปรากฏหลักฐานที่เด่นชัดในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ ๑ และต้นรัชกาลที่ ๒ ส่วนเมืองตากก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการแต่งตั้งเจ้าเมืองในช่วงผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ แต่ก็มีหลักฐานที่ทำให้ทราบได้ว่าเมืองตากก็เป็นหัวเมืองที่อยู่ในกลุ่มอิทธิพลของราชวงศ์จักรี ดังปรากฏ

พระยาอินทศิรี ป่วยเป็นวันโรค ชันนึ่งทัพพระสุนทรบริรักษ์... ครั้น ๗. ๔ ๘ คำ
พระยาอินทศิรีถึงแก่กรรม ได้ตัวหีบใส่ศพไว้มนนคพระสงฆสวาทพระอภิธรรม...
ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าพระยาอินทศิรี เป็นพี่ชายของพระยาตาก
พระยาอินทศิรี พระยาตากได้ทำราชการรักษาบ้านเมืองมาช้านาน...
มาตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช เป็นที่ไว้วางพระทัยต่าง
พระเนตรพระกรรณ พระยาอินทศิรีถึงแก่อสัญกรรม เสียสิ้นสมเด็จพระ
พุทธิเจ้าอยู่หัวทรงพระอาลัยเสียดายมาก...^{๑๑๘}

จากหลักฐานดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการแต่งตั้งผู้นำในหัวเมืองฝ่ายเหนือจะแต่งตั้ง
ทั้งจากบุคคลในส่วนกลางและบุคคลในท้องถิ่นฝ่ายเหนือ อาทิเช่น ขุนคำน เมืองสวรรคโลก
เป็นพระยาสวรรคโลก เป็นต้น เมื่อมีการสถาปนาราชวงศ์จักรีขึ้นคงหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่
จะเกิด "ลักษณะการเมืองแบบล้าบบาง" กับกลุ่มผู้นำเก่าที่สวามีภักดิ์เจ้านายเดิม เพื่อ
การนำกลุ่มลูกน้องคนสนิทของเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์เข้าแทนที่ผู้นำในส่วน
ของหัวเมืองฝ่ายเหนือ อย่างไรก็ตามลักษณะการเมืองแบบล้าบบางในช่วงแรกของการ
สถาปนาราชวงศ์จักรีคงกระทำได้ในขอบเขตจำกัดของหัวเมืองฝ่ายเหนือ ฝ่ายตะวันออก
และฝั่งตะวันตกของอ่าวไทยจนเมืองเพชรบุรีเท่านั้น^{๑๒๐} เพราะปรากฏว่าหัวเมืองชาย
ทะเลฝั่งตะวันออกของอ่าวไทยและหัวเมืองฝ่ายใต้ยังมีได้มีการแต่งตั้งเจ้าเมือง ซึ่งอาจ

^{๑๑๘} กทศ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๕, เลขที่ ๒๖. สารตรา
เจ้าพระยาจักรีตอบเจ้าพระยานครราชสีมา ถวายส่งคืนหนังสือเมืองอุบล เมืองเขมร.

^{๑๒๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,
หน้า ๒๓๗.

กล่าวได้ว่าส่วนกลางไม่สามารถมีอำนาจเด็ดขาดในหัวเมืองเหล่านี้ ปรากฏว่าส่วนกลางต้องใช้เวลาพยายามในการประนีประนอมกับผู้นำในท้องถิ่นหัวเมืองฝ่ายใต้ เป็นเวลาถึง ๒ ปีในการเปลี่ยนแปลงตัวผู้นำเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและสงขลา^{๑๒๑}

สถานการณ์ของกลุ่มผู้นำในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งกลุ่มบุคคลพวกนี้เป็นกลุ่มบุคคลที่มีความสัมพันธ์กับกลุ่มจักรีเป็นการส่วนตัว ดังปรากฏข้อความในคำปรึกษาไว้ดังนี้

อนึ่งพระพิมาย หลวงนรา พระราชบุรี พระวิเชียร หลวงพลพุด
หลวงพิทักษ์เสนาหา หลวงสิทธิสงคราม หลวงเมือง นายเสม
หลวงศรีสงคราม ขุนศรีภักดี พระไชยบาล หลวงไชยณรงค์
ขุนวิเศษ หลวงณรงค์ หลวงเทียม ขุนแพ่ง ขุนเทพอาญา หลวงปลัด
พิมาย หลวงนา ขุนกาน เป็นข้าไต่ฝาละอองธุลีฯ แด่เดิมมาโดย
เสด็จฯ การสงครามรบพุ่งซำศึก ได้ราชการมาหลายครั้งมีความ
ชอบมากขอพระราชทาน...^{๑๒๒}

ดังนั้นความสัมพันธ์สนมจึงเกิดขึ้นในกลุ่มผู้นำ โดยเฉพาะกลุ่มบุคคลเหล่านี้เคยร่วมเป็นร่วมตายในการสงคราม ดังนั้นความดีความชอบจึงตกแก่กลุ่มบุคคลเหล่านี้ที่มีความสวามิภักดิ์และจงรักภักดี ซึ่งนอกจาก "กลุ่มจักรี" แล้วยังมี "กลุ่มสุรสีห์" ซึ่งเป็นกลุ่มที่บีบบบาทสำคัญในการทำสงคราม ซึ่งกลุ่มบุคคลเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มขุนนางจากเมืองพิษณุโลก และเมื่อมีการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ การหลังไหลของขุนนางจากเมืองพิษณุโลก จึงถูกดึงเข้ามารับราชการส่วนกลางในส่วนของวังหน้าเป็นจำนวนมากกล่าวคือ

ฝ่ายตำแหน่งขุนนางในกรมพระราชวังบวรนั้นสมุ้เดิมพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลก็มีบัญชาไปรุดแกลงตั้งโดยควรแก่ความชอบตามลำดับฐานศักดิ์ศรีเสด็จเอาพระพลเก็บให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาตรีเศียรเอาพระไชยบุรินทร์ปลัดเมืองพิษณุโลกเป็นพระยากล้าโหมราชเสนาตรีเศียรเอาพระพลเมือง พระพิษณุโลก เป็นพระยาจาแสนยากร...
ตรีเศียรเอานายทองอินช่าหลวงเดิมเมืองพิษณุโลก เป็นพระยาเสนาหา
ภูธรวางจางมหาดเล็ก...^{๑๒๓}

^{๑๒๑}

นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า ๒๒๒.

^{๑๒๒}

เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๑-๒๒๒.

^{๑๒๓}

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑,

อาจกล่าวได้ว่ากลุ่มขุนนางหัวเมืองเหล่านี้มีความสวามิภักดิ์ต่อเจ้าพระยาสุรสีห์แทบทั้งสิ้น ดังนั้นกลุ่มบุคคลพวกนี้จึงเปรียบเสมือนควัแทนอำนาจรัฐในระดับท้องถิ่น และเป็นขุนนางที่มีความใกล้ชิดในฐานะลูกน้องคนสนิท ซึ่งได้พบหลักฐานที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัชกาลที่ ๑ และวังหน้ากับเจ้านายในท้องถิ่นฝ่ายเหนือ ในกรณีพระยาอินทศิริเมืองตากถึงแก่อสัญกรรมว่า "...พระยาอินทศิริถึงแก่อสัญกรรมเสียสิ้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงอาศัยเสียดายมาก..."^{๑๒๔} และในกรณีของเมืองพิษณุโลกว่า "...แลพระยาพิษณุโลกก็โปรดให้เป็นเจ้าเมืองผู้ใหญ่ขึ้นมารักษาบ้านเมืองต่างพระเนตรพระกรรณราชการทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ..."^{๑๒๕} อย่างไรก็ตามการพิจารณาแต่งตั้งเจ้านายในหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะพิจารณาจากบุคคลในท้องถิ่นที่เหมาะสมเช่น เจ้าเมืองพิษณุโลกถึงแก่อสัญกรรมอาจตั้งตำแหน่งข้าหลวงเมืองพิษณุโลกที่รองลงไปคือ พระไชยบุรอดซึ่งเป็นตำแหน่งปลัดเมืองพิษณุโลก โดยพิจารณาตามความเหมาะสมเป็นเกณฑ์ และในกรณีเมืองตาก เมื่อตำแหน่งเจ้าเมืองตากว่างลง แต่ไม่มีผู้ใดในเมืองตากที่เหมาะสมมาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองตาก รัฐส่วนกลางก็จะพิจารณาจากข้าราชการในท้องถิ่นฝ่ายเหนือ ในบริเวณหัวเมืองใกล้เคียงมาดำรงตำแหน่งแทน เช่น นำขุนนางจากเมืองกำแพงเพชรมาเป็นเจ้าเมืองตาก เป็นต้น (จะกล่าวในบทต่อไป)

อาจกล่าวสรุปได้ว่ากลุ่มผู้นำในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ภายหลังจากสถาปนาราชวงศ์จักรีจัดเป็นกลุ่ม "ข้าราชการบริพารคนสนิท" ของเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ที่จงรักภักดี ก่อนการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ทั้งสิ้น ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นฐานกำลังอำนาจที่สำคัญของราชวงศ์จักรี โดยเฉพาะที่เมืองพิษณุโลกก่อนเกิดศึกอะแซหุ่ญัก ดังนั้นการรวมกลุ่มทางการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือจึงน่าจะก่อตัวก่อนศึกอะแซหุ่ญักและสงครามครั้งนี้ก็น่าจะช่วยสร้างสถานะภาพการเป็นผู้นำของเจ้านายในราชวงศ์จักรีให้โดดเด่นมากยิ่งขึ้น

^{๑๒๔} กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๕, เลขที่ ๒๖.

^{๑๒๕} คณะรัฐบาล..., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, เล่ม ๔, หน้า ๒๘.